STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 05792

ZAYNEN YORN GELOFN

Hayah Rahel Andres

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

חיה רחל אנדרעס, צו 21 יאָר די פאָטאָג ראפיע איז גענומען געוואָרן
איידער זי איז אַפּגעפאָרן פון סוואלק אין 1921.

Chaya Rochel (Ray) Andres at 21. Taken one day before she left Suwalki for America in 1921.

חיה רחל אנדרעס

זיינען יאָרן געלאָפן

מיין לעבנס געשיכטע

פאַרערדע און איבערזעצונגען אויף ענגליש
פון יודל קאָהען

Copyright, 1981
by Chaya Rochel Andres
6439 Deloache
Dallas, Texas 75225

לזכרון הערשלען
מיין ליכטיקן לעבנס-באגלייטער

אינהאלט

פאררעדע פון יודל קאָהען 7
מיין יישר כח 11

מיין לעבנס געשיכטע

קאפיטל 1 - מיין אָפּשטאם און קינדהייט .... 13.
קאפיטל 2 - איך וואקס אויף אין סוואלקי .... 18.
קאפיטל 3 - מיין ארײנשפּאַן אינעם נייעם לעבן
אין דאלאס, טעקסעס .... 24.
קאפיטל 4 - איך האָב חתונה, און ווער א מאמע 30.
קאפיטל 5 - איך האָב ליב יידיש .... 35.
קאפיטל 6 - די צווייטע וועלט מלחמה און נאך דעם 41.
קאפיטל 7 - מיינע ערשטע ליטעראַרישע טריט .. 47.
קאפיטל 8 - פּעריאָדן אין מיין לעבן .... 53.
קאפיטל 9 - געדאַנקען .... 59.

לידער

זיינען יאָרן געלאָפן .... 65.
ניט דערזונגענע לידער .... 67.
מיין בענקשאפט .... 68.
צו דיר - מיינע לידער .... 69.
אין אייביקן בענקען .... 70.
מיין מאמעס טרער .... 72.
פּסח - זמן חרותנו .... 74.
שוידער פון צוואנציקסטן יאָרהונדערט .... 76.

אינהאלט

די נומערן אויף דיין היינט, ניט פרעג! 79
צעשראָקן אויפן טעלעפאָן 81
ניט פאַרגעסן! 83
א נאכט א לאנגע 84
באגינען 86
פארפלאנצט א בוים 87
פארמעסט 88
א ליכטיקער פרימאָרגן 89
א בליץ פון געדאנק 90
פרילינג 91
א פרילינג פרימאָרגן 93
פרימאָרגן 95
דער דריטער זמן 97
זאָג ניט דו ביסט אלט 99
יאָרן 100
דאָס נייע לעבן 101
בילדער פון די קליימאן - אנדרעס משפחות 105

פֿאָררעדע

אָנשרייבנדיק די פֿאָררעדע, טרעטן מיר פּאַקטיש איבער אויסגעטראָטענע וועגן, און עס קען דעריבער ניט זיין אינגאַנצן אָביעקטיוו. אַרויסהעלפנדיק חיה רחל אַנדרעס אין דער איבערזעצונג און מיט דעם דרוקן פֿון איר לעצטן בוך „פֿאַר וועמען זינג איך מיינע לידער", זיינען מיר אַריינגעצויגן געוואָרן אין דעם אינטימען קרייז־וועג פֿון אירע חלומות און שטרעבונגען.

אַריינלעבנדיק זיך אין אירע לידער, נאָכער דורך אונדזערע אָפטע קאָרעספּאָנדענצן און „לאָנג־דיסטענץ" טעלעפֿאָנישע געשפּרעכן, איז די פֿאַמיליע פֿון דער הויז־פֿרוי, מוטער און באָבע געוואָרן אונדזער פֿאַמיליע... און אירע פּילצאָליקע פּריינט — אונדזערע פֿריינט. די הויז־פֿרוי, פֿאַרוואַנדלט אין אַ פּאָעטעסע, האָט זיך איצט, מיט ווידערווילן און באַשיידנקייט, זיך אונטערגענומען, צו באַפֿרידיקן דעם געבעט פֿון איר באַליבטע פֿאַמיליע, אָנצושרייבן איר לעבנס־געשיכטע. זי האָט דאָס באַוויזן צו טאָן מיט דער זעלבער געפֿילפֿולקייט וואָס דרינגט דורך אַלץ וואָס זי שרייבט. די געפֿילפֿולקייט און תשובה צו דער מענטשהייט בכלל, וואָס נאָר אַ מענטש מיט אַן עכטע פּאָעטישע נאַטור קען דאָס באַווייזן... דאָס איז געווען די צוציאונגס־קראַפֿט וואָס האָט געכאַפּט אונדזער אויג, דורך אַ צופֿעליגע קאָרעספּאָנדענץ.

איבערלייענענדיק איר לעבנס־געשיכטע, האָבן מיר בלויז איין קריטישע אַנטשיידונג... אַז מיר האָבן דאָס געפֿיל אַז זי דערציילט ניט אַלעס... אַז עס איז דאָ פֿיל מער צום דערציילן, וואָס זאָל איר געשיכטע דערגאַנצן. אָבער דאָס וואָס זי שרייבט יאָ אָן, איז זייער ווערט צום דערציילן.

ספּעציעל היינט צו טאָג, ווען מענטשן זוכן זייער עטנישן אורשפּרונג, איז אַזאַ לעבנס־געשיכטע, אַזוי ווי פֿיל, פֿיל אַנדערע — אַ וויכטיקער ביישטראָג. די יוגנט זוכט איצט אירע וואָרצלען... און באַזונדערס די יידישע יוגנט, וועלכע זוכן זייער אייגענע אידענטיפֿיצירונג. פֿאַר זיי איז דער בוך אַן אוצר וואָס ציט אַ בריק

צווישן די דורות... נישט נאָר פּאַר אירע ליבע קינדער און אייניקלעך, פּאַר וועלכע זי האָט דאָס אָנגעשריבן... אָבער בכלל, פּאַר אַלע וועמען עס גייט אָן דער המשך און איבערלעבונג פון דעם יידישן פֿאָלק.

די אויטאָביאָגראַפיע איז אייגנאַרטיק אין נאָך אַן אינזיכט. מיר זיינען שוין צוגעוואוינט צו לייענען ביאָגראַפיעס און מעשיות וועגן דעם יידישן אימיגראַנט און זיין מוטשעניש אין די סוועט־שעפּער, אין די טענעמענט־הייזער, אין דער גרוויליקער שטיקעניש פון די איבערפּלאַנצטע שטעטלעך פון אייראָפּע אין דער געדעכעניש פון אונדזערע גרויסע שטעט.

אין דער לעבנס־געשיכטע באַקענען מיר זיך מיט אימיגראַנטישע יידן וואָס האָבן אויסגעמידן דאָס געדעכעניש אין דער „נייער וועלט״, און האָבן זיך איינגעאָרדענט אין קלענערע שטעט וואו עס זיינען געווען פיל ווייניקער מענטשן, און זיינען געוואַקסן און דאָרט געפונען זייער גליק. אָנגעפאַנגען האָבן זיי זיך אין די באַשיידענע „טאַטע־מאַמע״ קראָמען, אָדער מיט פּעדלעריי, און דאָס גלייכן... מיט אַן אַנדער סאָרט שווערע פּראַצע... כאָטש ס׳איז געווען אָן הונגער און אָן דער אומזיכערקייט פון פאַרלירן אַ שטעלע... און צוביסלעך האָבן זיי זיך דערוואָרבן אַ ביסל בעסערן לעבן.

דאָס איז די מעשה פון אַ יונג מיידל, וואָס איז אַוועקגעלאָפן פון אַ קליין שטעטל אין אייראָפּע און איז אַריינגעפאַלן אין אַ גרעסערער אַמעריקאַנער שטאָט. אין דעם בוך דערציילט חיה רחל אַנדרעס וועגן יידן וואָס זיינען זיך צוזאַמענגעקומען און האָבן זיך אָרגאַניזירט אין יידישע אָרגאַניזאַציעס, ווייל זיי האָבן ליב געהאַט די יידישע שפּראַך, די יידישע קולטור, און האָבן עס געוואָלט אָנהאַלטן... זיי האָבן זיך ניט געלאָזט אַסימילירן אין זייער ניי־אַדאָפּטירט לאַנד, מיט איר פרעמדע שפּראַך און מנהגים... און האָבן, פּונקט ווי דער מחבר פון דעם בוך, פאַרהאַלטן חלומות אין זייערע אויגן.

דאָס איז אַ מעשה פון פאַמיליע לעבן און ליבשאַפט... פון חיה רחל, וועלכע קעמפט אָנצוהאַלטן איר באַליבטע שפּראַך, יידיש, אין אַ לאַנד וואו אַנדערע שפּראַכן ווערן גענוצט... און וועלכע האַלט זיך פעסט אין איר ווילן צו לייענען און זיך פאַרטיפן אין די יידישע קלאַסיקער, וועלכע זי האָט פאַרגעטערט...

צוויי פאַקטאָרן ווערן בולט אַרויסגעבראַכט אין דעם בוך.... אייביקע איבערגעבנקייט צו איר פאַרשטאָרבענעם מאַן, הערשל און איר באַליבטע משפּחה אין אַמעריקע.... און דאָס אונטערהאַלטנדיקע

אייביקע נאָגונג... וואָס איז ליידנשאַפטלעך און דורכדרינגענדיק... אַז זי איז די איינציקע, לעבן־געבליבענע פון דער גאַנצער קלײַמאַן משפחה... וועלכע זיינען אַזוי ברוטאַל פאַרניכטעט געוואָרן פון די נאַצישע בעסטיעס. זי אַליין איז לעבן געבליבן בלויז דורך דעם צופאַל וואָס זי איז אַוועקגעלאָפן פון איר היים און פון איר שטעטל כדי אויסצומיידן חתונה האָבן מיט אַ מענטש וואָס איז איר ניט געווען צום האַרצן. חיה רחל... די איינציקע געבליבענע... ווערט פאַרפאָלגט פון אירע זכרונות... און זי גיסט אויס איר האַרץ סיי אין אירע לידער, סיי אין איר פּראָזע. דער שוידער פון דעם אומפאַרגעסלעכן חורבן וואָס אונדזער פאָלק האָט געליטן, אין פולן שוידער, הויבט זיך אַרויס אין דער פולער ווירקלעכקייט פון איר סענסיטיווער נשמה.

פונדעסטוועגן, פאָלגט זי נאָך, מיט שטאָלץ, דעם וווקס און רייף ווערן פון איר פאַמיליע אין אַמעריקע, מיט דעם געשטאַלט פון איר פאַרשטאָרבענעם, ליבן מאַן, הערשל שטענדיק אין דעם הינטערגרונט. זי וואַרפט זיך אַריין אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון איר אַדאָפּטירטן לאַנד מיט גרויס אייפער. מיר וועלן דאָ גאָרנישט ציטירן פון דעם בוך. מיר לאָזן עס איבער צו דעם לייענער צו דערשפּירן אירע פאַרשידענע טאַלאַנטן. צו אירע קינדער און אייניקלעך קענען מיר זאָגן, אַז די האַרציקע באָבע גיט זיי איבער איר ירושה ביים לעבן... אַ פּרעכטיקע ירושה... וואָס זיי קענען אייביק טייער האַלטן... אַ פּרעכטיקער חלום פון המשך פון יידישן פאָלק דורך אייך... אירע באַליבטע קינדער און אייניקלעך.

יודל קאָהען

מיין יישר כח

פאַר מיין איבערגעבענער משפחה און נאָענטע פריינט —

פאַר די אַלע וואָס האָבן זייער ליבשאַפט און גרויס איבערגעבנקייט אַרויסגעוויזן צו מיינע אָפּטמאַל פאַרצווייפלטע געפילן וועגן אַרויסגעבן אַ בוך פון מיין לעבנס געשיכטע.

ניט גאָר גרינג איז פאַר מיר צו דערציילן אַלץ וואָס האָט זיך מיט מיר אין מיין יוגנט פאַרלאָפן.

איך האָב אָבער פיל נחת דערלעבט אין מיין פאַרהייראַטן לעבן מיט מיין ליבן הערשלען... און דאָס גרויס נחת פון אונדזערע דריי זין... און דאָס גליק פון אַלע אונדזערע „שיר השירימדיקע" אייניקלעך, וואָס האָבן זייער באַבען כמעט פאַרגעטערט פאַר איר אונטערנעמונג צו שרייבן די געשיכטע פון איר לעבן אין איר רייפער עלטער.

ביי מיינע אייניקלעך בין איך נאָך גאָרניט אַלט געוואָרן... וועל איך דאָך זיך וועגן דעם מיט זיי ניט דינגען... אָבער אַ גרויסער יישר כח קומט זיי דערפאַר.

מיין טיפע דאַנקבאַרקייט פאַר יודל קאָהען, דעם געדולדיקן, געטריי־איבערגעבענעם איבערזעצער, פאַר זיין מי אַרויסצוברענגען מיינע צערפולע, ווי אויך פריידיקע געפילן אינעם גאַנג פון אַנטפלעקונג פון מיינע געדאַנקען אין מיין לעבנס־געשיכטע, ווי אויך אין מיינע לידער.

— און דער ליבער דזשאַנעט׳ן — מיין באַוווּנדערונג פאַר איר געניטער רעדאַקטירונג און פאַר באַזאָרגן, מיט גרויס אחריות, די גאַנצע פּראָדוקציע פון דרוקן און פאַרענדיקן מיין בוך.

די פריידיקסטע צופרידנשטעלונג איז עס פאַר מיר, ווי אויך פאַר מיין משפחה.

„די באָבע"
חיה רחל קליימאַן אַנדרעס

קאַפּיטל איינס

מיין אָפּשטאַם און קינדהייט

דער גליקלעכער פּעריאָד אין מיין לעבן איז געוויס געווען מיין קינדהייט, אין דער שטאָט סוואַלק, פּוילן, וואו איך בין געבוירן געוואָרן, צוויי וואָכן פאַר שבועות, אינעם יאָר 1899.

פאַר מיין טאַטע-מאַמען איז מיין אָנקום געווען אַ גרויסע שמחה. אַזוי פלעג איך אַלע מיינע יאָרן הערן דאָס דערציילנדיק פאַר פריינט, פאַר שכנים, אָט ווי אין די אַלע קליינע שטעטלעך אין יענע יאָרן פלעגן טאַטע-מאַמעס זיך קוויקן אין זייער נחת, דערציילנדיק חכמות פון די קינדערלעך.

די זון איז געוויס אויפגעגאַנגען אין איר ריכטיקער צייט, ווען דער זייגער האָט געשלאָגן די שעה, זעקס באַגינען. דער האָן האָט אַוודאי געקרייט אין צייט און האָט אויפגעוועקט די שכנים פונ׳ם הויף... און איך, די ניי-געבוירענע, מיט מיין ערשטן געוויין און געשריי, האָב געוויס אויפגעוועקט מיין צוויי-יאָריקן ברודערל, וואָס איז ניט געווען צופרידן מיט מיין אָנקום, ווי אויך מיט דער שטערונג פון זיין שלאָף.

מיין טאַטע-מאַמע זיינען געווען מרדכי מאיר און חנה קליימאַן. דער טאַטע, עלטער פון מיין מאַמען מיט אַ יאָר 25, איז געווען אַ ליבער, אַ פרומער, אַ בכבודיקער ייד, אַ בן תורה. אויסגענוצט האָט ער זיין קענטשאַפט, זיין לערע, ווי היינט וואָלט עס געהייסן אין „וואָלאָנטיר אַרבעט״. ער האָט געלערנט מיט יידן אַלע טאָג בין מנחה למעריב „עין יעקב״. געווען איז ער אַ גוטער דערציילער און אַן אויסערגעוויינלעכער אויסטייטשער.

שבת-צו-נאַכט פלעגט ער לערנען „משניות״ מיט אַן עולם יידן אין גרויסן בית המדרש, אַנטקעגן אונדזער הויז.

זיינע שיינע ניגונים פון שבת׳דיקע זמירות פלעגט מען זומערצייט קענען הערן פון ווי ווייט. מיר קינדער פלעגן מיטזינגען אין כאָר. די הייליקייט וואָס די שבתים און ימים טובים האָבן אַריינגעבראַכט אין אונדזער משפחה-לעבן האָט געלאָזן אַ שטעמפּל אויף מיר, ווי אויך אויף אונדזערע קינדער, פון וועלכן איך צי מיין אייביקן חיות...

איך געדענק אויך ווי מיין טאַטע פלעגט צעזעגן די גרויסע קלעצער האָלץ, און זיי צעשפּאַלטן מיט אַ האַק, ווי אַ געניטער האָלץ-העקער. די האָלץ פלעגט מען ביי אונדז אָנגרייטן פאַרן ווינטער.

מיין טאַטע פלעגט אויפשטיין זייער פרי, פלעגט זאָגן זיין „יום תהילים", אַזוי ווי דאַמאָלסט האָבן זיך פרומע יידן געפירט. ער פלעגט איינהייצן מיט צוגעגרייטער האָלץ אונטער דעם קופּערנעם קעסל מיט וואַסער, וואָס איז געווען אַריינגעמויערט אין וואַנט. עס האָט געהאַט אַ מעשענעם קראַן צום צאַפּן די קאָכעדיקע וואַסער אַ גאַנצן טאָג, פאַר אונדז און פאַר געסט וואָס פלעגן ביי אונדז אַריינקומען טרינקען טיי.

מיין טאַטע פלעגט אונדז קינדער אָפּוואַרטן ביים צוריקקומען פון לערנען. ער פלעגט זען אַז אונדזערע הענט זאָלן זיין ריין געוואַשן, זאָגן „שאו ידיכם" פאַרן עסן, און פלעגט אַכטונג געבן, אַז מיר זאָלן זיך האַלטן איידל ביים עסן... ניט רעדן ווען דאָס מויל איז פול מיט שפייז, א.א.וו. מיט אַנדערע ווערטער, ער פלעגט אונדז לערנען „עטיקעט" — פון דעם „שולחן-ערוך". צי דאָס האָט געהאָלפן, געדענק איך ניט... אָבער עס האָט געוויס ניט געשאַט.

מיין ליבע מאַמע האָט געפירט די בעל-הבתישקייט. זי איז געווען די פאַרזאָרגערין פון חיונה פאַר אונדזער הויזגעזינד. אונדזער היימישע אכסניא איז געווען מערסטנטיילס פאַר אַרבעטער, וואָס פלעגן בויען גרויסע קאַזאַרמעס פאַר דער רוסישער מיליטער. מיין געבורטסשטאָט סוואלק איז געווען נאָענט ביים דייטשישן גרעניץ, דעריבער איז די שטאָט געווען באַוואַכט מיט פיל מיליטער... און יידן פלעגן ציען חיונה פון די סאָלדאַטן, וואָס פלעגן אַלע זונטיק זיין פריי פון מיליטער דינסט, קומען אין שטאָט און אויסגעבן דאָס ביסל געלט, וואָס זיי פלעגן קריגן פון דער רוסישער רעגירונג.

מיין מאַמע איז געווען זייער געראָטן אין געשעפט. זי פלעגט אַליין איינקויפן אין מאַרק אַלע פּראָדוקטן — די עופות, די פיש, די קאַרטאָפל, די אַלע גרינסן וואָס האָבן זיך געפאָדערט פאַר אונדזער אכסניא. זי פלעגט קאָכן, באַקן, סערווירן, און אַליין פירן די רעכענונגען. מיין מאַמע האָט געדענקט אַלץ פון אויסנווייניק... וויפיל יעדערער איז שולדיק געווען. פיל פון די קונדן פלעגן עסן ביי אונדז אויף באָרג, און גאַנץ אָפט אַוועקפאָרן פון שטאָט און ניט באַצאָלן זייער חוב.

מיר זיינען געווען פינף קינדער — פיר שוועסטער און איין איינציקער ברודער, שלמה נחום. ער איז ביי אונדז געווען אַ ציטעריקער. ס'געדענקט זיך מיר פון מיין טאַטע-מאַמעס געשפּרעכן, אַז שלמה נחום האָט ניט געהאַט גרויס חשק צום לערנען... אפשר דערפאַר וואָס ער איז געווען זייער אַ שיין בחורל און די מיידלעך

פלעגן אים קיין רו ניט געבן, פלעגט ער זיין כסדר פאַרטאָן מיט זיי. ער פלעגט זאָגן דעם טאַטן, אַז לערנען זאָל חיה רחל... „זי וועט מער געווינען פון דעם ווי איך״.

מיין פרומער טאַטע האָט אוודאי געוואָלט, אַז זיין זון, דער בכור, זאָל אויסוואַקסן אַ גרויסער רב ביי יידן. איז אָבער צו מיין טאַטנס אַנטוישונג, שלמה נחום אויסגעוואַקסן מיט זיינע חברים אַ פּראָגרעסיווער פועלי ציוניסט — און ביים פאַך געוואָרן אַ דרוקער און שפּעטער — אַ זעצער.

געוועז איז ער נאָך גאָר אַ יונג בחורל, ווען ער איז פון דער היים אַוועקגעפאָרן. ער האָט זיך אָפּגעשטעלט אין גראָדנע, האָט דאָרט געקראָגן אַרבעט, און האָט אויך דאָרט געפונען זיין באַשערטע. ער האָט חתונה געהאַט און זיין ליבע פרוי האָט געבוירן, אין משך פון עטלעכע יאָר, צוויי געראָטענע קינדער — אַ זון און אַ טעכטערל.

ווען זייער זון איז אַלט געוואָרן פופצן יאָר, און זייער טאָכטער ניין, האָט זיך דעמאָלט אָנגעפאַנגען די צווייטע וועלט מלחמה... און היטלער, ימח־שמו־וזכרו, האָט חרוב געמאַכט די שטאָט און אומגעבראַכט אַלע יידן. מיין ברודער, זיין פרוי און זייערע געראָטענע, טייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין היטלער׳ס קרעמאַטאָריעס.

* * * *

ביי מיינע עלטערן בין איך געווען דאָס צווייטע קינד... אַ מיידל, אַ פריילעכע, אַ שטיפערקע... ליב געהאַט צו זינגען, טאַנצן... און געלערנט האָב איך זיך גוט. צו פינף יאָר האָב איך געענדיקט אַ פּריוואַטע שול, ווו אַלץ וואָס מיר האָבן געלערנט איז געווען אין דער רוסישער אונטעררייכ־שפּראַך. ביים פאַרענדיגן די שול האָב איך געקראָגן אַן אויסצייכענונג פאַר מיין גוטן דערפאָלג אין לערנען. מיין באַלוינונג איז געווען דאָס שיין אילוסטרירט בוך „ראָבינסאָן קרוסאָ״ אויף רוסיש.

פון קינדווייז אָן האָב איך געלערנט די פּאָפּולערע דעקלאַמאַציעס פון רוסישע שרייבער... דעקלאַמירט מיט חשק „באָראָדינאָ״ פון לערמאָנטאָוו. געלערנט פּושקין... זיינע ווערטער מיט טיפע געדאַנקען פלעגן עפענען ווי אַ קליין פענצטערל צו מיין יידישער נשמה. כ׳האָב געזונגען מיט געפיל און מיט ליידנשאַפט נאַדסאָנ׳ס ליבע לידער. שפּעטער האָב איך שוין געלייענט מיט דערוואַקסענעם· געדאַנק „די ברידער קאַראַמאַזאָוו״ און „דער אידיאָט״ פון דאָסטאָיעווסקי׳ן.

ווען יידישע שרייבער האָב איך זיך ערשט דערוווּסט געפינענדיק גרויסע ביכער, מיט די ווערטער „דער יוד" אויף זייערע רוקנס. באַמערקט האָב איך זיי צום ערשטן מאָל אין הויז פון מיינע חבר׳טעס, די ליסעס. זייער פאָטער, אברהם ליס, איז, ווייזט אויס, געווען אַן אויפגעקלערטער ייד. ער פלעגט אין די יאָרן פון אָנהויב 1900 אויסשרייבן דעם זשורנאַל „דער יוד", וואָס פלעגט דערשיינען מאָנאַטלעך. צום סוף פון יאָר פלעגט ער עס לאָזן איינבינדן אין שווערע פעלענע טאָוולען, צוועלף אַזוינע זשורנאַלן אין אַ גרויסן בוך, מיט די דאַטעס פון יאָר אויסגעדרוקט אויף די רוקנס מיט גאָלדענע אותיות.

מיר איז באַשערט געווען דאָס אויסצוגעפינען. מיט פיל דורשט פלעג איך דאָרט לייענען שלום עליכמ׳ס מאָנאָלאָגן, פרצ׳עס אַ ליד אָדער אַ מעשה׳לע, מענדעלע׳ס „די קליאַטשע", און אויסצוגן פון „בנימין דער דריטער" פון זיינע טייערע ווערק... אויך די אַנדערע פיינע שרייבער פון יענער תקופה האָב איך געלייענט מיט אינטערעס.

און וועלכע יידישע טאָכטער קען ניט לייענען יידיש מיט קלוגע אויפגעקלערטע מליצה ווערטער פאַרבראָקט?... האָב איך זיך פאַרליבט אין יידיש בלב ונפש, ווי מ׳זאָגט. און איך האָב אָנגעהויבן פאָרצולייענען שלום עליכמ׳ס מאָנאָלאָגן אַלע פרייטיק-צונאַכט פאַר אונדזערע שכנים פונעם הויף.

געזען די הנאה וואָס מיר אַלע האָבן געהאַט פון זיין אַרט שרייבן און פון מיין לייענען, האָב איך עס שוין קיינמאָל ניט אויפגעגעבן. איך האָב געפונען אין שלום עליכמ׳ס שרייבן מיין גאַנצע וועלט, און זיך פאַרליבט אין אים אויף אייביק.

* * * *

פון מיינע דריי שוועסטער איז די עלטסטע, חיענע ריבל, געווען אַ האָרעפּאַשנע מיידל, מיט אַ געזונטן צוגאַנג צו אונדזער שטוביקער בעל-הבית׳ישקייט. נאָך מיין פאַרלאָזן סוואָלק האָט זי חתונה געהאַט מיט אַ גראָדנער בחור. זיי האָבן געלעבט אין גראָדנע אַ רואיקן, געוויינלעכן לעבן... געהאַט צוויי ליבע, גוטע מיידעלעך... און זייער גורל איז געווען דער זעלבער... צום גרויסן אומגליק... ווי מיין ברודער׳ס.

מיין צווייטע שוועסטער, אַזוי שיין ווי איר נאָמען, שיינע אסתר, איז ביי מיין אָפּפאָרן קיין אמעריקע קוים זיבן יאָר אַלט געווען.

אויסגעוואָקסן איז זי ווי אַ שיינע, בליענדיקע בלום. געווען איז זי געראָטן ניט נאָר אין איר שיינער געשטאַלט, נאָר איז אויך געווען אַ פיינע לערערין אויף דער העברעישער שפּראַך אין דער סוואַלקער הויך־שול. זי איז אויך געווען אַ „ליוביטעל", אַ ליבהאָבער אין דער דאָרטיקער דראַמאַטישער געזעלשאַפט. געהייראַט האָט זי אַ סוואַלקער בחור, וועלכער איז אויך געווען אַ לערער... זיין נאָמען — דוד רובינשטיין. זיי האָבן זיך באַשיידן געלעבט, און זייער טעכטערל, מיטן ביבלישען נאָמען שולמית, איז געווען אַן אויסערגעוויינלעך קלוג קינד. זיי אַלע, אומגליקלעכע, זיינען אַוועק אויף קדוש השם.

מיין דריטע, אינגסטע שוועסטערל, באַשע גיטעלע, איז אַלט געווען פינף יאָר ווען איך האָב מיין היים פאַרלאָזן. זי האָט אויך חתונה געהאַט פאַר אַ בחור פון גראָדנע, אַ בוכהאַלטער ביים פאַך. זייער חתונה איז פאָרגעקומען אין אָנהויב פון היטלער'ס געוועלטיקן איבער אונדזער אָרעם יידיש פאָלק. — — — מיין מאַמע, אַלע מיינע שוועסטער, מיין ברודער מיט זייערע משפחות האָבן פאַרלוירן זייערע לעבנס אין אונדזער גוואַלדיק־אומבאַגרייפלעכן יידישן חורבן.

קאפיטל צוויי

איך וואקס אויף אין סוואלקי

אינעם יאָר 1914 איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט מלחמה. איך בין דאַן אַלט געווען כמעט פופצן יאָר. צום באַדויערן, נאָך מיין פאַרענדיקן מיין לערנען אין די מלחמה יאָרן, האָבן זיך אָנגעהויבן שווערע צייטן פאַר מיין משפחה, פאַר אַלע איינוווינערביים דייטשישן גרעניץ בכלל, און פאַר אונדז יידן בפרט. אָבער מיר יידן זיינען דאָך געוווינט צום ליידן, האָבן מיר געליטן און געשוויגן.

איך האָב זיך דערוויילע פאַרליבט אין אַ בחורל, וואָס האָט געזונגען זייער געפילפולע יידישע פאָלקסלידער, און דערצו נאָך, האָט זייער שיין געטאַנצט. און איך האָב טאַנצן און זינגען שטאַרק ליב געהאַט. און „ניט אַזוי שיקט זיך, ווי עס רעדט זיך...״ אונדזער פאַרליבעניש האָט אָנגעהאַלטן אַ יאָר דריי, ביז די מלחמה האָט זיך געענדיקט, און די פאָליאַקן זיינען געבליבן די יורשים פון פוילן. האָבן די פאָליאַקן ניט געוואַרט, און גענומען מאָביליזירן די יוגנט צו מיליטער. אַלע יונגע יידישע בחורים זיינען זיך צעלאָפן, ניט וועלנדיק דינען דעם פוילישן אָפּגאָט. דער בחור אין וועמען איך בין געווען אויף אַ יונג קינדערישן אופן פאַרליבט, איז אויך אַנטלאָפן פון סוואלק, ניט וועלנדיק דינען אין דער פוילישער מיליטער.

נו, בין איך געבליבן אָן אַ קנעלונג, אַזוי צו זאָגן... זיינען טעג, וואָכן און חדשים געלאָפן זייער וועג, און איך האָב געבענקט נאָך דעם פריילעכן בחור.

מיין טאַטע־מאַמע זיינען ניט געווען צופרידן פון מיין אויסוואַל אין דער ליבשאַפט צו דעם זינגענדיקן־טאַנצנדיקן בחורל וועלכער האָט ניט געוואָלט דאַוונען. אויסגעטייטשט האָט ער זיין פּראָטעסט צו פרומקייט אויף זיין גלויבן און שטייגער, וואָס ס׳איז גאָרניט געווען צום האַרצן פון מיינע פרומע עלטערן, און איך האָב פון דעם שטאַרק געליטן.

האָבן מיינע עלטערן אָנגעהויבן זוכן אַ תכלית פאַר זייער טאָכטער. עס האָט ניט לאַנג געדויערט, און אַ בחור וואָס האָט פאַר מיר שפּעטער דערציילט זיין סוד, אַז ער האָט שוין פון לאַנג געוואָרפן אַן אויג אויף מיר, אַזוי ווי אין שלום עליכמ׳ס בוך „טביה דער מילכיקער״, וואו לייזער וואָלף, דער קצב, האָט געוואָרפן אַן אויג אויף טביה׳ס טאָכטער, אויף צייטלען... דער בחור איז אָבער געווען גאָר

ערנסט, און מיינע טאַטע־מאַמע — נאָך ערנסטער. איך האָב געפילט, ווי דאָס איז אַ שפּיל פאַרן טייוול... כאָטש נאָך אַ לאַנגן ישוב הדעת, באַטראַכטנדיק וויפל מיינע עלטערן וועלן פאַרגרינגערן זייער דאמאָלסטדיק אָרעם־לעבן צוליב דעם שידוך, האָבן זיי מיר איבערגערעדט, און איך בין אַ כלה געוואָרן פאַר דעם בחור, וואָס איז געווען מיט אַ יאָר צען אָדער צוועלף עלטער פאַר מיר, און איז געווען פאַרמעגלעך. ער האָט געהאַנדלט גאָר גרויס מיט חזיר האָר.. דאָס הייסט, ער האָט געהאַט אַ היימיש פאַבריקל, וואו מ׳האָט געמאַכט בערשטלעך פון די חזיר האָר.

איך האָב קיין שייכות צו די חזיר־האָר, ווי אויך צו זייער בעל־הבית, ניט געהאַט... נאָר אַז אַ בחור וואַרפט אַן אויג אויף אַ מיידל וואָס איז אים געפעלן, איז דאָך ניט שייך צום זאָגן... און איך בין מיר געוואָרן מיט אַמאָל אַ רייכע כלה.

און איך פאָר קיין וואַרשע מיט מיין מאַמען קויפן „אויסשטייער״. זיך פאַרפּוצט אין „עסיק און אין האָניק״, נאָר איך וויל ניט הערן פון מיין פאַבריצירטן חתן.

מיינע עלטערן האָבן געזען וואָס דאָ קומט פאָר, און האָבן צו פיל גענומען ליידן פון דעם... האָב איך זיך באַטראַכט, אַז עפּעס מוז געטאָן ווערן... האָב איך אָנגעשריבן אַ בריוו צו מיין מאַמעס שוועסטער און ברודער אין אַמעריקע, אין דאַלאַס, טעקסעס. מיין מאַמעס שוועסטער מיט איר פאַרצווייגטער פאַמיליע האָט שוין דאָרט געוווינט פערציק יאָר, און מיין מאַמעס ברודער מיט זיין פאַמיליע — צוואַנציק יאָר. איך דערציייל זיי מיין געשיכטע, וועגן מיין מוזן זיך אָפּפערן פאַר מיינע עלטערן און חתונה האָבן פאַר אַ בחור וואָס איך האָב ניט ליב. און איך בעט זיך ביי זיי רחמים, מיר אַראָפּצונעמען צו זיך אין אַמעריקע... און אויב ס׳איז נאָר מעגלעך, זאָלן זיי מיר ראַטעווען.

די מומע טעמע, מיין מאַמע׳ס שוועסטער, איז געווען זייער אַ גוטער מענטש און האָט דערפילט מיין ווייטיק — און אַנשטאָט קריגן פון איר אַן ענטפער אויף מיין בריוו, איז אָנגעקומען אַ גרויסער קאָנווערט מיט אַן „אפידייוויט אָוו סאַפּאָרט״ פון מיינע ביידע פעטערס און מומעס, מיט אַ שיפס־קאַרטע, און אַ באַן בילעט פון ניו־יאָרק קיין דאַלאַס, טעקסעס.

* * * *

איז ווי אַזוי שרייבט מען איצט ווייטער...
די געשיכטע פאַנגט זיך ערשט אָן.

איך האָב געדאַרפט איבערלעבן אַ שווערע שטיקל צייט, ביז איך האָב מיין חתן אָנגעזאָגט די בשורה, וועגן מיין ציען זיך צוריק פון אונדזער קומענדיקער, אויסגעפּלאַנירטער חתונה, און פון מיין באַשלוס צו פאַרלאָזן מיין היים, מיין אַלטן טאַטן, מיין פאַרזאָרגטער מאַמען, מיינע שוועסטערלעך, מיין ברודער — און געוויינטלעך, זיך געזעגענען אויך מיט אים, מיט מיין חתן... שווער געווען אים איינצורעדן, און עס האָט מיר באמת שטאַרק געקימערט, און איך האָב אים שטאַרק געבעטן, ער זאָל מיר מוחל זיין — כאָטש ער האָט שוין ביז דאַן פאַרשטאַנען מיין קאַלטע באַנעמונג צו אים.

ער האָט גערעדט צו מיינע עלטערן, זיי זאָלן ווירקן אויף מיר אויפצוגעבן אַזאַ **לייכטזיניקן געדאַנק**. ער האָט זיך אפילו געווענדט צו אַ זייער אָנגעזעענעם סוואַלקער בעל־הבית, וועלכער האָט אונדז ביידן איינגעלאַדן צו זיך, אום צו זען ווי אַזוי, מיט זיין חכמה און גרויס אויפקלערונג, קריגן מיר צוריק. דער פאַרמיטלער, אַזוי צו זאָגן, האָט ניט געוואוסט אַז מיין גאַנצע האַרץ איז שוין פאַרנומען מיט דאָס פאַרלאָזן אַלץ, וואָס איז מיר ליב און טייער. — — — דער חתן האָט אַזאַ **ניט אויסגעהאַלטענעם וואָרט** פון מיר ניט דערוואַרט. און עס איז מיר גאָר שווער געווען דורכצושטופּן די צייט, וואָס האָט גענומען ביז צום דערליידיקן צום קריגן דעם אויסלענדישן פּאַספּאָרט... שפּעטער צו קריגן די וויזע... וואָס דאָס האָט געמיינט צוויי מאָל פאָרן קיין וואַרשע... און אפילו ניט זייענדיק זיכער, צי איך וועל גאָר קריגן די וויזע...

איבערלעבן אַזאַ שווערע אומזיכערקייט איז געווען ניט גרינג. מיין לעצטע רייזע קיין וואַרשע איז געווען מיט פרייד און מיט טרערן.. און די וויזע האָב איך דווקא געקראָגן, איידער איך האָב אפילו פאַרשטאַנען, וואָס דער שנעלער שטעמפּל פון דעם אַמעריקאַנער קאָנסול אויף מיינע פּאַפּירן, האָט געמיינט. קומענדיק צו זיך אין אַ פּאָר מינוט אַרום, האָב איך זיך שטאַרק צעוויינט. צי זיינען דאָס געווען טרערן פון פרייד, צי פון דערמאָנען זיך, אַז איך וועל זיך דאַרפן זעגענען מיט אַלע מיינע ליבסטע?... אַרויסגייענדיק פון דעם אָפיס, מיט דעם קאָנסול׳ס שטעמפּל אויף מיינע פּאַפּירן, און מיט דער קבלה פאַר דער געוויסער איינצאָלונג, בין איך גלייך אַוועק טעלעגראַפירן אַהיים אָנצוזאָגן די גוטע בשורה.

נו... וועל איך זיך דאַרפן דאָ אָפּשטעלן אַביסל... וואָס האָב איך, קומענדיק אַהיים, אויסגעפונען? וואָס האָט זיך ביי אונדז אינדערהיים

אָפּגעטאָן ווען זיי האָבן די טעלעגראַמע דערהאַלטן?... אַנשטאָט אַ דערפרייונג, איז דאָרט געוואָרן „יום כיפור", מיט אַ געוויין פון מיין טאַטן... ער איז דעמאָלט אַלט געווען ניין־און־זיבעציק יאָר... מיין מאַמען האָט מען קוים געקענט באַרואיקן. די שוועסטערלעך האָבן געוויינט מיט ביטערע טרערן... און ווען איך בין אַהיים געקומען, און מיין גאַנצע משפּחה איז מיר אַנטקעגן געגאַנגען מיט אומבאַשטימטער פרייד, איז מיר גאָר קאַלעמוטנע געוואָרן אויף מיין האַרצן...

איך האָב שוין כמעט חרטה געהאַט אויף מיין גאַנצן אויפטו. אָבער, מיט דער צייט האָט זיך עס עטוואָס איינגעשטילט... און איך לאָז וויסן מיינע חברים און חבר'טעס, אַז צוויי וואָכן פאַר שבועות, ד.ה. דעם 2־טן יוני, 1921, פאָרט „יאכנע דוואָסיע" טאַקע קיין אַמעריקע.

דער חתן האָט געהאָפּט, אַז איך וועל די וויזע גאָרניט קריגן... און דערוויסנדיק זיך, אַז אין אַ מאָנאַט אַרום איז דער באַשטימטער טאָג פון מיין פאָרן, פלעג איך יעדן טאָג קריגן בריוועלעך פון אים, מיר אָפּצורײדן פון דער רייזע. איין טאָג איז ער געקומען צו מיין טאַטן מיט אַ נייעס, אַז דאָרט אין טעקסעס, (אין דער דריטער אַמעריקע) ווו חיה רחל פאָרט, לעבן שוואַרצע מענטשן, „נעגערס" - און זי וועט הייראַטן פאַר אַ נעגער, אויב איר לאָזט איר אַוועקפאָרן. מיין טאַטע האָט זיך ביי אים געבעטן, אַז ער זאָל מיר מוחל זיין, און האָט אים פאַרזיכערט, אַז ער וועט קריגן אַ בעסערע כלה, און וועט לעבן אַ רואיקן לעבן, ניט אַזאַ לעבן ווי חיה רחל קען אים געבן. איך געדענק מיין טאַטנס קלוגע ווערטער: „דו דאַרפסט, מוישל, דאַנקען גאָט וואָס דו ווערסט פּטור פון איר. גאָט וועט דיר צושיקן דיין באַשערטע... און ווינטש איר ניט, אַז זי זאָל חתונה האָבן פאַר אַ „נעגער". נאָכ'ן חתנ'ס פאַרלאַנג בין איך געקומען זיך זעגענען מיט אים אינעם טאָג פון מיין אָפּפאָרן.

מיר האָבן זיך געזעגנט, געוויינט, זיך צעקושט און צום סוף פאַרגעבנדיק איינע די אַנדערע, האָט ער מיר באַגלייט צו דער טיר, מיר אַרומגענומען, און געבעטן איך זאָל אים שרייבן. איך האָב צוגעזאָגט צו שרייבן, און כ'האָב געהאַלטן וואָרט. און אַ שווערע איבערלעבונג איז עס געווען...

די געלט וואָס דער חתן האָט אויסגעגעבן אויף מיין גאַרדעראָבע, האָבן מיינע פעטערס און מומעס געשיקט פון אַמעריקע, אים אָפּצוגעבן. אין דעם טאָג ווען איך בין געקומען זיך זעגענען מיט אים, האָב איך אַוועקגעלייגט דאָס פּעקל געלט אויפן טיש, און ווען ער האָט

דאָס דערזען, האָט ער עס אַ וואָרף געטאָן אויף דער ערד.
מיין אַוועקגאַנג איז געווען מיט אַ פאַרקלעמטער האַרץ.

* * * *

דעם טאָג פאַר מיין אַוועקפאָרן האָבן מיינע חברים און חבר׳טעס צוגעגרייט אַ געזעגענונג יום טוב פאַר מיר. זיי האָבן מיר גוט אָנגע׳שיכורט און מיר זיינען אַלע אַוועק צום „סאַד אַרקאַדיאַ״, וואו אונדזער שענסטער פלאַץ צום פאַרברענגען אויף וואַסער, אויף אַ לאָדקע, איז געווען. דאָרט האָבן מיר זיך גאָר פריילעך געמאַכט. מיר האָבן געגעסן, געטרונקען, געזונגען, געשטיפט, און איבער דעם קלאָרן, סודות׳דיקן טייך, האָט הויך אָפּגעהילכט אונדזער האַרציקער געלעכטער...

מיינע פריינט האָבן פאַרשטאַנען וואָס עס מיינט פאַר מיר דאָס מאָרגנדיקע געזעגענען זיך מיט מיין ליבן טאַטן, און מיט מיין האַרציקער משפּחה. דאָס פאַר׳שיכורן האָט מיך פאַרשלעפערט... די נאַכט איז אַריבער... און גאָר פרי ווערט מיין באַגאַזש פאַרפּאַקט פאַר מיר.

די באַגלייטונג צום באַן, פון אַלע מיינע חברים און גוטע פריינט, מיט מיין גאַנצער משפּחה, האָט פאַרנומען אין מיין גאַנצן וועזן דעם גרעסטן פלאַץ, און אָט אָ... די באַגלייטונג לעבט אייביק אין מיר.

פאָר איך ווידער אין וואַרשע... און פון דאָרט, אויף אַ קליין שיף, קיין דאַנציג. געקומען אין דאַנציג, אויפן וועג זיך באַקענט מיט פיל אַזוינע צעבראָכענע הערצער ווי מיינע, נאָר מיר מאַכן זיך פריילעך. און ס׳איז מיר ווידער גוט. אין דאַנציג האָבן מיר אַלע עמיגראַנטן געדאַרפט בלייבן זעקס טעג.

און אָט זיינען מיר שוין ווידער אויף אַ קליין שיף, וואָס פירט אונדז קיין לאָנדאָן. פינף טעג האָט גענומען די רייזע פון דאַנציג קיין לאָנדאָן. פאַרבראַכט אין לאָנדאָן האָבן מיר דריי טעג... געזען ווייניק וואָס פון דער גרויסער שטאָט. און אָט גרייטן מיר זיך, קוים זיך דערוואַרטנדיק, אויף דער גרויסער פּראַכטפולער שיף „אַדריאַטיק״.

די רייזע פון לאָנדאָן קיין ניו־יאָרק האָט גענומען צוויי וואָכן. און גאָר פריילעך זיינען אַריבער די לעצטע פערצן טעג אויף דער שיף „אַדריאַטיק״. און ווען מיר זיינען אָנגעקומען קיין „עליס איילאַנד״ איז דער טומל געוואָרן גרויס. דאָס געזעגענען זיך מיט די נייע פריינט, דאָס פאַרזיכערן זיך צו קריגן די אַדרעסן פון די נייע צוגעקומען שיפס־

פריינט, מ׳זאָל זיך קענען איבערשרייבן... ניט צו פֿאַרלירן קאָנטאַקט איינע מיט די אַנדערע. אפילו אָט דער געדאַנק וואָס איך בין די איינציקע וואָס דאַרף אַזוי ווייט פֿאַרוואָגלט ווערן... אַזש קיין דאַלאַס, טעקסעס... האָט אָנגעוואָרפֿן אויף מיר אַ נייע בענקשאַפֿט.

צוויי טעג מיט צוויי נעכט זיך אויסגעמאַטערט, פֿאָרנדיק אויפֿן באַן. אָנגעקומען צו מיין באַשערטן פּלאַץ, דאַלאַס, טעקסעס, בין איך באַגעגנט געוואָרן פֿון מיינע קוזינס מיט קוזינעס. זיי קוקן אָן די גרינע... און ווערן גלייך אָנגעוואַרעמט צו איר. מיר ווערן זיי ליב, און איך טוליע זיך צו זיי...

מיינע פֿעטערס און מומעס, מיט זייערע פֿאַרצווייגטע משפּחות, ווייזן מיר אַרויס פֿיל ליבשאַפֿט, און האָבן גאָר אַ פֿיינע באַציִונג צו מיר.

קאפיטל דריי

מיין אַריינשפּאַן אינעם נייעם לעבן אין דאַלאַס, טעקסעס

גאַר ליבלעך און איבערגעבן איז צו מיר געווען מיין מאַמעס עלטסטע שוועסטער טעמע און אַלע אירע טעכטער (פיר זיינען זיי געווען) און אַן איין איינציקער זון, דער אינגסטער אין דער משפּחה. אַלע טעכטער זיינען שוין געווען פאַרהייראַט, און דער איינציקער זון, מיין קוזין, האָט נאָרוואָס פאַרענדיגט „האיסקול". בין איך ביי מיין מומע טעמען פאַררעכנט געוואָרן ווי איר פינפטע טאָכטער.

מיין מאַמעס אינגסטער ברודער, איזי וויל, אין אַמעריקע שוין דאמאָלט באַלד צוואנציק יאָר, איז געווען אַ געשעפטסמאַן. ער מיט אַ שותף האָבן געהאַט אַן „אילוזיאָן", (אַ קינאָמאטאָגראף), וואו מ'ווייזט באַוועגלעכע בילדער. וועגן מיין אָנקל'ס „אילוזיאָן" האָב איך שוין געוואוסט נאָך איידער איך בין אין אַמעריקע געקומען... און געהאַט האָב איך פיל אילוזיעס וועגן דעם „אילוזיאָן"... געזען האָב איך זיך שוין אין דעם קינאָ טעאַטער, ווי איך זיץ אין אַ לאָזשע... און עס גייען פאַרביי פאַרשידענע קאוואלערן, פאַצעטן, אויסגעפוצטע, מיט ווייסע קראַוואַטן, שוואַרצע גאַרניטערס, און שמייכלען פאַרבייגייענדיק מיין לאָזשע, און איך בין אין זיבעטן הימל... זיך שוין אויסגעלערנט צו זאָגן: „האַו דו יוי דו..." און איך וויל, אַז מיין חלום זאָל זיך ציען אייביק...

מיין פעטער (גערופן האָב איך אים אָנקל) איז דעם ערשטן טאָג פון מיין קומען אין דאַלאַס, גלייך געקומען צופאָרן אין זיין גרויסן אויטאָמאָביל זיך צו זען מיט מיר. געווען איז ער ליבלעך און נאָענט.

איך האָב ביי זיך געטראַכט: פאַרוואָס אַזאַ גרויסער אויטאָמאָביל? איז מיר באַלד קלאָר געוואָרן, אַז זיינע קינדערלעך... פיר זין און פינף טעכטער און צוזאַמען מיט מיין אָנקל איז געווען אַ קיימא־לן פון עלף נפשות. דער עלטסטער — אַ זון פון אַ יאָר זעכצן, און דאָס יינגסטע קינד, אַן עופעלע פון אַ יאָר און אַ האַלב. פריילעך איז ביי זיי אין שטוב געווען ביז גאָר. אַלע יינגלעך און מיידלעך האָבן געשפּילט מוזיק אויף פאַרשידענע אינסטרומענטן, און אַ פּיאַנאָ איז געשטאַנען אין גרויסן פּאָדערשטן צימער. קיינער איז לעבן דער פּיאַנאָ ניט געזעסן, און די פּיאַנאָ האָט געשפּילט עלעקטראָנישע מוזיק... מוזיק אַזוינע וואָס

25

כ'האָב נאָך ביז דאַן קיינמאָל ניט געהערט. בין איך געזעסן און באַוואונדערט, ניט אַזוי די מוזיק, ווי דעם גרויסן טומל וואָס עס האָט געמאַכט.

מיין טאַנטע פעני איז געווען זייער אַ ליבלעכע, געדולדיקע פרוי. זי האָט די קינדער געלאָזט הוליען, טאַנצן, שפּילן אויף טרובעס, אויף פּייפּיאָלן, אפילו קלאַפּן אין פּויקן און באַראַבאַן, אַבי זיי זאָלן איר צורו לאָזן אויף אַ ווײַלע.

מיין אָנקל האָט מיר אָפּגערופן אָן אַ זייט, און האָט מיר פאַרטרויט אַ סוד... אַז ער האָט פאַר מיר אַ בחור, וואָס וואַרט אויף מיר מיט אומגעדולד... אַ בחור פון אַ פיינער משפּחה. דער בחור געהערט צו אַ גרופּע פּראָגרעסיווע יונגע לייט, צו אַן אָרגאַניזאַציע וואָס הייסט „אַרבעטער רינג", און זיי רעדן אַלע יידיש. און יידיש האָב איך אַלעמאָל ליב געהאַט... און איך האָב מיין אָנקל געענטפערט, בזה־הלשון: „אַוו איז ער, דער בחור?" מיין ענטפער איז דעם אָנקל שטאַרק געפעלן געוואָרן, און אין אַ קורצער צייט אַרום האָט ער טעלעפאָנירט צו מיין מומע טעמע'ן אַז ער קומט צו, צו נעמען חיה רחלען צו זיך אויף מיטאָג, און ער וועט איר ברענגען צוריק דעם זעלבן אָוונט.

מיין מומע טעמע'ן איז ניט געווען צום האַרצן מיר אַוועקצולאָזן פון זיך, אפילו אויף איין אָוונט. זי האָט מורא געהאַט טאָמער וועל איך וועלן דאָרטן זיין לענגער מיט די פריילעכע קינדער. האָט זי איר ברודער אָנגעזאָגט מיר באַשטימט צו ברענגען צוריק דעם זעלבן אָוונט. איך בין גראַדע געווען נייגעריק מיטצוגיין מיט מיין אָנקל צו פאַרברענגען מיט דעם צווייטן טייל פון מיין משפּחה.

האָב איך זיך אָנגעטאָן אין מיין ווייס באַטיסטענער קליידל מיט ליכטיק בלויע קראַטן, וואָס מיין מומע האָט מיר שוין אין דעם אויסגעפּוצט. און איך בין פאַרטיק צו גיין.

זיינען דערוויילע אַריינגעקומען דערבייִיקע שכנים, הויפּטזעכלעך שכנות... ד.ה. ווייבער פון דער יידישער גאַס, און האָבן מיר גוט באַטראַכט. מיינע קוזינעס האָבן צו זיי גערעדט אויף ענגליש, און איך האָב קיין ענגליש ניט געקענט... נאָר פאַרשטאַנען האָב איך, אַז זיי שטעלן מיר פאַר ווי איינע וואָס קען פיל שפּראַכן, ווי רוסיש, פּויליש, דייטש, און אפילו פראַנצויזיש... האָבן שוין די ווייבער אויף מיר געקוקט מיט דרך ארץ...

26

דערווײַלע קומט אָן מײַן אָנקל, איזי ווײַל, און איך געזעגן זיך מיט מײַן משפּחה, ווי איך וואָלט געפאָרן קײן בויבעריק. אויפן וועג זאָגט מיר מײַן אָנקל, אַז דער בחור פון וועלכן ער האָט מיר דערציילט וועט קומען צו זיי אַהיים זיך צו באַקענען מיט מיר. נו, איז ווי דערקלער איך מײַן געפיל פון באַקענען זיך מיט דעם בחור, וואָס מײַן אָנקל האַלט אים אין וואַרטן אויף מיר שוין אַ לענגערע צײַט? איז ווער עס וועט לייענען מײַן לעבנס געשיכטע וועט זיך דאַרפן אַליין אָנשטויסן...

מײַן טאַנטע פעני האָט צוגעגרייט אַ מאָלצײַט, ווי בײַ אונדז אינדערהיים. אין די מלחמה יאָרן וואָלט עס געקענט זײַן אַ חתונה מאָלצײַט. געענדיקט עסן, און אין הויז איז גרויס דער טומל. קינדער שטיפן... קינדער לאַכן... און איך ווייס ניט פון וואָס... זייער שפּראַך איז פאַר מיר פרעמד.

און אָט באַווײַזט זיך אין דער פאָדערשטער טיר אַ יונגערמאַן אין אַ העלן פאָנדזשי גאַרניטער, מיט אַ פאָנדזשי קאָליר שניפּס און העלע שיך... מיט אַן ערנסטן שמייכל אויפן פּנים. מײַן אָנקל נעמט אים אויף זייער העפלעך און פירט אים צו צו מיר, און זאָגט צו אים: דאָס איז מײַן פּלימעניצע... די קוים דערוואַרטע... פון פּוילן. און צו מיר זאָגט מײַן אָנקל: דאָס איז הערי אַנדרעס... זײַט באַקאַנט. און איך בעט דעם בחור זיך אַנידערזעצן אַנטקעגן מיר. איך באַטראַכט דעם בחור, און זאָג ווי צו זיך: דער בחור רעדט זייער אַ גוטן יידיש, און עס געפעלט מיר זײַן אַקצענט.

קײן אַנדערע מעלות האָב איך דערווײַלע ניט געזוכט.

דער טומל אין הויז פון די קינדער איז געוואָרן גרעסער, און דער בחור איז געוואָרן אומגעדולדיק... און ער פרעגט מיר זייער איידל אויב איך וואָלט געוואָלט נעמען אַ שפּאַציר מיט אים אין זײַן אויטאָמאָביל.

האָב איך זיך אַנטשולדיקט און בין אַרײַן צו מײַן טאַנטע אין קיך, און איר געפרעגט צי זי וועט מיטפאָרן מיט דעם בחור וואָס בעט מיר צו נעמען מיט אים אַ שפּאַציר. מײַן טאַנטע קוקט מיר אָן פאַרוווּנדערט און ענטפערט מיר — „אַז אין אַמעריקע לאָדט אַ בחור אײַן אַ מיידל מיט אים צו פאָרן שפּאַצירן, איז ניט שיין אַז עמיצער אַנדערש זאָל מיטפאָרן."

איך בין געווען ניט צופרידן פון איר ענטפער, און זי האָט באַמערקט אַז איך פאַרשטיי ניט די אַמעריקאַנער מאָדע... האָט זי מיר פאַרזיכערט, אַז „דעם בחור קען דײַן אָנקל אַ לאַנגע צײַט, און דו קענסט מיט אים מיטפאָרן אויף אַ שפּאַציר."

27

בין איך צוגעקומען צו דעם בחור און אים געזאָגט וואָס מיין טאַנטע האָט מיר דערקלערט, ווען איך האָב איר געפרעגט צי זי וועט מיטפאָרן. האָט דער בחור זיך פאַרטראַכט, און באַדאַנקט מיין טאַנטע פאַר איר גוטער דערקלערונג.

איך האָב זיך דערפילט ניט אינגאַנצן אַנגענעם, אָבער כ׳בין שוין זיכער געווען, אַז איך קען גיין מיט אים שפּאַצירן אין זיין אויטאָמאָביל. אונדזער געשפּרעך האָט זיך פאַרנומען וועגן דעם לעבן אין פוילן... ד.ה. אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט מלחמה.

ער האָט גערעדט זייער באַוווסטזיניק וועגן דער לאַגע אין אייראָפּע. זיין שפּראַך איז געווען אַ ריינע, אָן אַנגליציזמען. ער האָט מיר דערציילט וועגן דער אָרגאַניזאַציע צו וועלכער ער באַלאַנגט, און אַז זיי פירן זייערע מיטינגען אויף יידיש. דאָס איז מיר שוין געפעלן געוואָרן. אונדזער שפּאַציר האָט געדויערט אַ גאַנצן אָוונט. דערנאָך האָט ער מיר געפירט צוריק אַהיים צו מיין מומע טעמע׳ן.

איך האָב אים באַדאַנקט פאַר דעם פיינעם שפּאַציר, און ער פרעגט מיר צי קען ער מיר טעלעפאָנירן מאָרגן. מיין ענטפער: פאַרוואָס ניט? אדרבא. און ער פירט מיר צו צום גאַניקל און — „אַ גוטע נאַכט״.

מיין טאַנטע האָט אויף מיר געוואַרט, און מיר אויסגעפרעגט וואָס מיין אָנקל וויל האָבן פון מיר, אַזוי שנעל נאָך מיין קומען אין אַמעריקע? נאָך אירע רייד האָב איך פאַרשטאַנען, אַז זי וויל ניט איך זאָל זיך פאַראינטערעסירן מיט עמיצן. איך האָב די נאַכט זיך גאַנץ רואיק געשלאָפן, און פון דעם בחור ניט געטראַכט.

נאָך דעם אָוונט האָט דער בחור מיר טעלעפאָנירט אַלע טאָג... געוואָלט מיר אַרויסנעמען... מיר באַקענען מיט אַ קלאַס מענטשן, וואָס רעדן מיין שפּראַך, און וואָס פאַראינטערעסירן זיך מיט דער יידישער קולטור, יידישע מוזיק, און מיט יידישע פּראָבלעמען אין אַלגעמיין.

האָבן מיר טעגלעך גערעדט טעלעפאָניש, און רעדן אויפן טעלעפאָן האָבן מיר אין רוסיש, ווייל די גאַנצע משפּחה איז געשטאַנען נאָענט צום טעלעפאָן צו הערן וואָס איך רעד. אָבער רוסיש האָבן זיי דאָך ניט פאַרשטאַנען. קיין סודות האָבן מיר ניט געהאַט, נאָר ס׳איז געווען ניט אַנגענעם, דאָס קאַרעדל ביים טעלעפאָן.

דערווײַלע האָב איך ניט געוואָלט אָננעמען קיינע אָפּטע צוזאַמענקונפטן מיט דעם בחור. ערשטנס, ווייל ווען דער בחור פלעגט צוקומען צום גערטנדל פון הויז, פלעגן אַלע מיינע קוזינעס דאַמאָלסט

זיצן אויף דער שוועל, אָדער אויף דעם גראָז פונעם קליינעם גאָרטן לעבן די טרעפּ פונעם הויז, און דער בחור פלעגט דאַרפן כמעט אַריבערשפּרייזן איבער זיי. צו קליין־שטעטלדיק איז דאָס געווען, אפילו פאַר מיר. אין אַ שטיקל צייט אַרום האָט מיר דער בחור באַקענט מיט זיינע נאָענטסטע פריינט, מיט וועמען איך בין געווען צופרידן זיך צו באַקענען. און אַן אַנדער וועלט האָט זיך פאַר מיר אַנטפּלעקט.

און דערווייַלע שרייב איך בריוו צו מיינע עלטערן און שוועסטערלעך פול מיט בענקשאַפט, און איך דערקלער זיי ווי גוט די משפחה איז צו מיר.

די פאַמיליע האָט מיר באַקאַנט געמאַכט מיט זייער אַ פיינע חבר׳טע, וועלכע נעמט מיר אַלע פאַרנאַכט אויף שפּאַציר אין אַ נאָענטן שפּאַציר־גאָרטן, ווו מוזיק שפּילט, און יונגע ייִנגלעך און מיידלעך זיינען פריילעך, און די מיידלעך אַלע מיט פאַרמאַלעוועטע פּנימער, און די האָר פאַרפלאָכטן און פאַרדרייט אויף די אויערן — אַפּנים זיי זאָלן ניט הערן דעם גרויסן טומל. און אַלע מיידלעך זעען אויס ווי איין מאַמע וואָלט זיי געהאַט... און זיי ריידן זייער שפּראַך אזוי שנעל, אַז מיר דוכט זיך איך וועל זיך קיינמאָל ניט קענען אויסלערנען רעדן אויף דער שפּראַך — אַ שפּראַך וואו מ׳מוז אַרויסשטעלן די צונג ביים אַרויסרעדן געוויסע ווערטער.

אַ זייער איידעלע יונגע מיידל גיט מיר לעקציעס אין ענגליש. זי זאָגט אויף מיר, אַז איך קען די שפּראַך, נאָר איך מאַך זיך ניט ווויסנדיק... ווייל לייענען קען איך עס, אָבער איך פאַרשטיי ניט אַ וואָרט... און איך וויל פאַר קיין פאַל ניט אַרויסריידן אַ וואָרט פון מויל. די ווערטער קלינגען צו מיר אַזוינע לאַנגע. צום ביישפּיל: מיין אָנקל, סעם טאַבאַלאָווסקי, אין זיינע געשפּרעכן, גיט זייער אָפּט אַ זאָג אַזאַ לאַנגן וואָרט — „אַלטעליורייטנאַו״. פרעג איך מיין אָנקל וואָס מיינט דאָס וואָרט „אַלטעליורייטנאַו״? זאָגט ער, ער פאַרשטייט ניט וואָס איך זאָג, און אַז ער ווייס גאָרניט פון אַזאַ וואָרט... און מיטאַמאָל גיט ער אַ זאָג אַרויס דאָס לאַנגע וואָרט, און איך שטעל אים אָפּ, און זאָג: אָנקל! אָט האָט איר דאָך דאָס וואָרט „אַלטעליורייטנאַו״ אַרויסגעזאָגט... האָט מיין אָנקל שוין געטראַכט, אַז איך בין אַביסל „נישט־דאַיק״, ניט פאַר קיינעם געדאַכט...

מיט דער צייט האָב איך זיך צוגעוווינט צו דער אַרומיקייט. און מיין באַקאַנטער בחור האָט גאָר אינגיכן גענומען רעדן קלאָרע דיבורים. זיין רעדן און איידעלע באַנעמונג איז מיר שטאַרק געפעלן

געוועזן. אין דריי מאָנאַטן נאָך אונדזער באַקאַנטשאַפט איז ער איינמאָל געקומען מיט אַ פּנים פול מיט דרייסט אין זיין בליק, און האָט מיר דערלאַנגט אַ קליינע קעסטעלע, און געבעטן איך זאָל עס עפענען. עפענענדיק דאָס קעסטעלע האָט מיין האַרץ געקלאַפּט מיט דער אומדערוואַרטער געשעעניש. עס האָט אַ בלישטשע געטאָן אַ גלאַנץ אין מיינע אויגן ווי מיט טויזנט פייערלעך... האָב איך גלייך דאָס קעסטעלע פאַרמאַכט, און אים פאַרווונדערט אָנגעקוקט, און אים געבעטן, אַז ער זאָל דאָס צוריקנעמען... אַז איך דאַרף ניט אַזאַ גרויסאַרטיקן דימענט.

נאָך עטלעכע מינוט שטילשווייגן האָבן מיר זיך צום ערשטן מאָל צעקושט און דערפילט אונדזער באַשערטקייט. פאַר דעם אָוונט האָבן הערשל'ס נאָענטע פריינט פאַר אונדז צוגעגרייט זייער אַ שיינע אויפנאַמע, אויף וועלכער איך האָב זיך גאָר ניט געריכט.

ביי דעם שיינעם צוגעגרייטן מאָלצייט האָט הערשל מיר געבעטן אָנצוטאָן דאָס רינגעלע, אַז זיינע פריינט זאָלן דערפילן זיין גליק. „מיר איז גוט אָן דעם רינג," האָב איך אים געזאָגט. ער האָט עס אָבער אויף שנעל אויף מיין פינגער אָנגעטאָן... וואָס פאַר אַ שיינע, איידעלע פאַרקנסונג!...

געקומען צו מיין טאַנטע אַהיים, און זי שלאָפט נאָך ניט.. זי וואַרט אויף מיר. איך בין צו איר צוגעלאָפן, געוויזן דאָס בלישטשעדיק פינגערל... האָט זי מיר אַרומגעכאַפּט און גענומען מיר קושן און וויינען. „חיה רחלע! דיין טאַטע־מאַמע האָבן דאָ געדאַרפט איצט זיין, און זען זייער טאָכטער אַזוי גליקלעך!" מיין מומע טעמע איז גליקלעך געוועזן, און האָט געזאָגט: „דער בחור איז דיך ווערט! חיה רחל, איך ווינטש דיר אייביק גליק".

שווער איז געוועזן איינצושלאָפן די נאַכט.

באַלד אויף מאָרגן, באַגינען, זיינען זיך צוזאַמענגעקומען מיינע קוזינעס... מיך אויפגעוועקט, און גענומען באַטראַכטן דאָס פינגערל אויף מיין האַנט. גליקלעך זיינען זיי אַלע געוועזן. האָב איך ערשט דאַן גענומען פאַרשטיין מיין גרויס גליק. זיי האָבן אַלע הערשלען געלויבט — און מיר איז געוועזן אַזוי גוט! און מיט־אַמאָל האָב איך זיך צעוויינט... אַ געוויין פון גרויס אינערליך גליק... גענומען ערשט באַגרייפן וואָס מיט מיר האָט פאַסירט...

אָט באַלד וועל איך שרייבן אַהיים אַ גליקלעכן בריוו... אַן איבעראַשנדיקע בשורה: איך בין אַ כלה געוואָרן! און איך בין גליקלעך!...

קאפיטל פיר

איך האָב חתונה, און ווער א מאמע

האָב איך, הייסט עס, דערציילט פון מיין פאַרקנסט ווערן צו מיין ליבן לעבנס־באַגלייטער, הערשל אַנדרעס.

אונדזער חתונה איז פאָרגעקומען אין דעם נייעם פראַכטפולן בנין „פּאַרק וויו קלוב" דעם 8־טן יאַנואר, 1922. מיין משפחה אין דאַלאַס האָט אונדזער חתונה יום טוב באַשיינט מיט אַ גרויסן עולם פון אַלע צדדים־מחותנים. נאָענטע פריינט און פיל יוגנטלעכע געסט האָבן געטאַנצט צו דער מוזיק פון די חתונה כלי־זמרים. איך, די כלה, האָב כמעט קיינעם פון די איינגעלאַדענע געסט ניט געקענט.

די באַגריסונגען פון די אַלע געהויבענע געסט האָבן אויף מיר געלאָזן אַ טיף־האַרציקן איינדרוק... אַן איינדרוק וואָס וואָלט געדאַרפט ברענגען צו טרערן פון פרייד... אָבער ווי איך האָב צוגעזאָגט הערשלען ניט צו פאַרגיסן אַ טרער ביי דער חופה, האָב איך מיין טיפע פרייד און מיין פיינלעכע טרער פאַרהאַלטן טיף אין זיך. מיין מומע טעמע האָט אויך מורא געהאַט אַז איך וועל זיך צעוויינען, ניט האָבנדיק מיינע טאַטע־מאַמע, מיינע שוועסטערלעך און ברודער צו מיין פריידיק־גליקלעכער חתונה.

דער קבלת פנים און דער גרויסאַרטיקער יום טוב מאָלצייט פון היימישע געפילטע פיש, געבראָטענע קאַטשקעס און הינער מיט געפילטע העלדזלעך, אייגענע געבאַקטע לעקעכער, שטרודל און אַלערליי פאַרבריהטע געבאַקטע געבעקסן און די אַלע שנאַפּסן און וויינען האָבן דעם יום טוב דערהויבן צו דער העכסטער הויך.

מיין חתן, הערשל אנדרעס, איז שוין געווען אַן אמעריקאַנער בירגער. ווען איך האָב מיט אים חתונה געהאַט בין איך אויטאָמאַטיש געוואָרן אַן אמעריקאַנער בירגער, לויט די געזעצן פון יענער צייט.

דאַלאַס איז אינעם יאָר 1922 געווען אַ שטאָט מיט אַרום הונדערט טויזנט איינוואוינער. יידן, אומבאַשריען, האָבן מיט זייערע פאַרצווייגטע משפחות צוגעטראָגן אַ גרויסן חלק צו דער דאַמאָלסטדיקער דאַלאַסער באַפעלקערונג, און איך האָב זיך שנעל איינגעלעבט אין דער פריינטלעכער אַטמאָספערע.

מיין שווער און שוויגער

מיין שווער און שוויגער זיינען געקומען צו זייערע קינדער אין אַמעריקע אומגעפער אינעם יאָר 1907. געלעבט האָבן זיי אַלע צוזאַמען, און אין גרויס אחדות.

מיין שווער, רב יעקב ליב אנדרעס, אַ רבי פול מיט אמונה און פרומען גלויבן פאַרן יידישן קיום, האָט זיין צייט פאַרבראַכט אין לערנען תורה און אין צוגרייטן דאמאָלסטדיקע יונגע תלמידים צו זייערע בר מצוות. פון בת מצוות האָט מען נאָך דאַמאָלסט ניט געוווּסט.

אויסגעוואָקסן האָבן אָטאָ די יידישע בחורים ווי ערנסטע פירער אין שטאָט ענינים, געשעפטס־מענטשן, דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, אינזשענערן, בויער... יעדער נאָך זיין באַנעם.

געהייראַט האָבן דאַמאָלסט סיי די בחורים, סיי די מיידלעך, מיט זייערע צוגעפּאַסטע — גלייכע שדוכים, געוויינטלעך לויטן יידישן דין. פון געמישטע הייראַטן האָט מען דאַן צווישן יידן ניט געהערט. אויב עס האָט זיך געטראָפן אַזאַ פאַל, איז עס געווען אויפגענומען ווי די גרעסטע צעשטערונג אין דער משפחה.

יידן האָבן זיך דווקא געלעבט צווישן אַמעריקאַנער קריסטן בכבוד. די טעקסעסער קריסטן־בירגער פונעם לאַנד, האָבן אַרויסגעוויזן גרויס אַנערקענונג צו די יידן וואָס האָבן באַלעבט די טעקסעס אַרומיקייט מיט נייע אויפגעקומענע פלענער פון ציוויליזאַציע, פון פאָרש־אַרבעט, און אויף פאַרשידענע געביטן פון קולטור און נייער אויפלעבונג.

יידן וואָס האָבן שוין געלעבט אין טעקסעס אַ גאַנצן יאָרהונדערט זיינען שוין געוווינט צו רעדן אויף דער פאָלקסטימלעכער שפּראַך פון פאָלק אין ענגליש... פיל פון זיי האָבן שוין אפילו פאַרגעסן, אַז יידן, צעזייטע און צעשפּרייטע איבער דער גאָרער וועלט, רעדן נאָך אויף יידיש ווי אין דער אַלטער היים.

די אַלטע היים איז דאָך שוין פאַרוויסט און פאַרשוווּנדן... האָט זיך ביי אָט די יידן אַנטוויקלט אַ געפיל, אַז יידיש רעדן נאָר די „גרינע", אַריבערגעקומענע, און צו פיל כבוד האָט מען פון די אַזוי־צו־זאָגן יידן פון אַ גאַנץ יאָר, ניט געקענט דערוואַרטן...

איך האָב זיך ביסלעכווייז גענומען לערנען ענגליש. לייענען האָב איך געקענט, נאָר פאַרשטאַנען האָב איך ניט אַ וואָרט. אויף די פּאָליצעס פון אונדזער שפּייז־קרעמל האָב איך זיך געלערנט מיין ביסל ענגליש... ביז כ'האָב אָנגעהויבן אַרויסרעדן גאַנצע זאַצן.

* * * *

הערשל׳ס עלטסטער ברודער, מאיר, מיט זיין פרוי חיה, זיינען געקומען קיין אַמעריקע מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער פון איסאַקן מיט אניוטען, מיט דעם קליינעם עלף־יאָריקן ברודער, אברהם (אייבי), דער שפּעטערדיקער דר. אברהם אַנדרוס פון ברוקלין, ניו יאָרק.

מאיר איז געווען אַ גוטער שניידער פון דערהיים אין פּעאָדאָסיע, קרים, און זיין ליבע פרוי, חיה, איז געווען אַן אויסערגעוויינלעכע בעל־הביתטע. זייערע דריי קינדער — אַ זון, עליק, אַ טאָכטער, דינע, און אַ קליינע מיידעלע, שרה, האָבן געוווינט עטלעכע הייזער לעבן אונדזער וווינונג. די גאַנצע אַנדרעס פאַמיליע האָבן געלעבט אין גרויס אחדות און משפּחה׳דיקער נאָענטשאַפט.

אַלע אונדזערע קינדער זיינען געווען דערצויגן, קען מען זאָגן, אויף דעם אייראָפּעיִשן שטייגער... ד.ה. מען האָט זיי געלערנט צו לעבן מיט אַלע מענטשן אין כבוד און אַכטונג פאַר דאָס ערלעך־מענטשלעכע. מיט די אַלע מידות האָט די משפּחה אַנדרעס געקראָגן דעם צוטרוי און ליבשאַפט פון די אַרומיקע שכנים.

אונדזער וווינונג איז געווען איינס לעבן דאָס אַנדערע מיט אונדזער שפּייז־קרעמל. געווען איז עס אַ שותפות׳דיקע קרעמל מיט זיין עלטערן ברודער איסאַק און זיין פרוי אניוטא.

דאָס איז געווען אַ קליינע הילצערנע געביידע אויפן ראָג פון אַ פאַרבייפאָר־גאַס, ווו דער מיטן גאַס איז ניט געווען ברוקירט אָדער געפלאַסטערט, און אַ „סטריט קאַר" איז פאַרבייגעפאָרן אונדזער קראָם. די זאַמדיקע שטויב איז געווען אומדערטרעגלעך און געבראַכט האָט דאָס קרעמל, ווי מ׳זאָגט, וואַסער אויף קאַשע פאַר ביידע משפּחות. אָבער ווער האָט געדאַרפט האָבן מער?...

די הויז, אַ צוויי גאָרנדיקע, האָט געהערט צו־טאַטע־מאַמען... ד.ה. צו מיין שווער און שוויגער און צו די צוויי ברידער, איסאַקן און הערשלען. דער אינגסטער ברודער, אברהם (אייבי) האָט שוין דעמאָלט שטודירט מעדיצין. געאַרבעט האָט אייבי ווו נאָר ס׳האָט זיך געמאַכט... געווען ניט אויסקלייבעריש, אַבי נאָר קענען ווייטער אָנגיין מיט זיין שטודירן. ס׳איז ניט גרינג געווען פאַר אים אויסצושטודירן די שווערע, אָנגעשטרענגטע לערע... אָפּצוגעבן עקזאַמענס און צו אַרבעטן אין די אָוונטן אין וואָס ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט. אין יאָר 1924 האָט ער געענדיקט דאָקטאָר מעדיצין, געקראָגן זיין „אינטערנשיפּ" אין ברוקלין האָספּיטאַל, ווו ער האָט באַגעגנט די קראַנקן־שוועסטער (נוירס), בעס שײַבער, און זיי האָבן געהייראַט. געלעבט האָט ער זיין שפּעטערדיקן לעבן מיט זיין פרוי און צוויי פיינע קינדער, אַ ייִנגל און אַ מיידל, אין ברוקלין, ניו יאָרק.

* * * *

דעם 13־טן יוני, 1923, ווען אונדזער ערשטער זון, (דער בכור) איז געבוירן געוואָרן, בין איך דעמאָלט אַלט געווען 24 יאָר, און הערשל כמעט 36. איך האָב זיך גענומען אַרומזען וואָס עס מיינט ווערן אַ מאַמע פון אַ זון... זיך גענומען לערנען ווי אַרומצוגיין מיט אַ קינד, אַן עופעלע. און אַ שרייער, אַ גרויסער, איז ער געווען (זאָל גאָט שומר און מציל זיין)... ניט געלאָזט אונדז שלאָפן... און הערשל האָט געדאַרפט אויפשטיין פרי, עפענען די קראָם. קונים האָבן שוין געקלאַפּט אין טיר און הערשל איז נאָרוואָס איינגעשלאָפן. דער זייגער שלאָגט שוין זעקס... און שווער פאַר אים זיך אויפצוכאַפּן... און דער שרייערל שרייט שוין ווידער... און איך שפּאַציר שוין מיט אים איבער דער לענג פון דער שטוב.

באַזאָרגט דאָס עופעלע מיט זיינע באַדערפענישן און איך איל זיך שוין אַרונטערצולויפן אין קראָם, העלפן וויפל כ׳האָב געקענט פאַרגרינגערן די אַרבעט פאַר הערשלען.

ניט גרינג געווען איז דאָס אַמאָליקע לעבן, אָבער יונג איז מען געווען... קיין דאגה וועגן חיונה איז ניט געווען. געדאַרפט האָט מען ווייניק. מען האָט זיך באַנוגנט מיט אַלץ, וואָס דאָס לעבן האָט דעמאָלט געפאָדערט... נאָר קיין צייט איז ניט געווען צום לייענען, זיך צו לערנען די שפּראַך פונעם לאַנד... מען איז געווען פאַרטאָן אין טאָג־טעגלעכן יאָך. אָבער די צייט שטייט דאָך ניט אויף איין אָרט... דאָס עופעלע, ראובן, איז געראָטן. ער האָט אויפגעהערט אַזוי צו שרייען און מ׳קען אָטעמען גרינגער... און אָט קומט שוין אָן דאָס צווייטע קינד.

* * * *

דעם 24־טן אפּריל, 1925 איז מיט מזל געבוירן געוואָרן אונדזער צווייטער זון... זיין נאָמען — בערל... דוב, אויף העברעיש. מיר איז ניט געפעלן געוואָרן דער נאָמען, בערל, דערפאַר וואָס איך האָב אַזוי ווי גלייך דערהערט דער צונאָמען... „בערל־שמערל״... האָב איך באַטראַכט אַז מיר וועלן אים רופן דוב, אויף העברעיש... און אַ קינד רופט מען דאָך ניט דוב, איז צום פאַרציען אויף אַ ליבן־קינדערשן אופן, זיין נאָמען געבליבן דייוו... אויף יידיש — ליבלעך — דייוועלע.

געווען איז דייוועלע אַ רואיקער, ניט קיין שרייער... און דאָס לעבן איז אָנגעגאַנגען נאָרמאַל. די קינדער זיינען זיך געוואָקסן, געגעבן פיל נחת פאַר טאַטע־מאַמען און באָבע־זיידן, ווי אויך פאַר די פעטערס און מומעס.

דער עלטערער זון, ראובן, איז שוין געוואָרן אַ „פּאַרדינער"... יעדן פרימאָרגן פלעגט ער זיך אויסלערנען פון דער מאַמען אַ יידיש לידעלע, ווי צום ביישפּיל, לאה קאַפּילאָוויטשעס „דעם זיידנס טאַבאַק פּושקע" און „אַז איר גייט ווען פאַרביי שאַרלאָט גאַס נומער דריי" און אַנדערע לידעלעך. אין עטלעכע מינוט אַרום איז ער שוין אַ באַרוועסער אַרונטערגעלאָפן מיט שמחה צו דעקלאַמירן דאָס לידעלע וואָס ער האָט זיך נאָרוואָס אויסגעלערנט. און זיין טאַנטע אַניוטא פלעגט ווערן באַגייסטערט און אים געבן אַ פּעני פאַר יעדן ליד.

ראובנ׳ס פרייד איז געווען ניט אָפּצושאַצן... ער פלעגט זיך קוים דערוואַרטן צום באַגינען, ווען די מאַמע קען זיך שוין אָפּגעבן מיט אים... די לידעלעך פלעגן פליסן פון זיין מויל ווי קרישטאָל וואַסער... קלאָר און דייטלעך... און די פּעניס האָבן אָנגעפילט דאָס פּושקעלע וואָס איז געשטאַנען אין קיך אויף דעם הילצערנעם אייז־קאַסטן. ער איז דאַן אַלט געווען אַ יאָר פינף, און איז פאַררעכנט געוואָרן אין דער משפּחה, ווי ער וואָלט שוין געווען אַ דערוואַקסענער בחור.

קאַפּיטל פינף

איך האָב ליב יידיש

מיין שווער און שוויגער האָבן געפייערט זייער גאָלדענע חתונה אין 1925. די שוויגער, נחמה פייגע, האָט געלעבט אַ קורצע צייט נאָכדעם. זי איז געווען ביים שוואַכן געזונט עטלעכע יאָר. געווען איז זי קלוג און פרום, און האָט פאַרנומען גאָר אַ געהויבענעם פּלאַץ אין דער משפחה.

מיין שווער איז געבליבן אַליין אין זייער אונטערשטער וווינונג פון דער צוויי גאָרנדיקער הויז. מיין שוועגערין, אניוטא, און איך זיינען געווען זייער נאָענט און פריינטלעך מיט אונדזער שווער. מיר האָבן געזען, אַז ער זאָל לעבן באַקוועם אויף זיין שטייגער אין זיין עלטער. מיין שווער האָט געוואוסט ווי צו לעבן און ווי אַכטונג צו געבן אויף זיין געזונט.

ער איז געווען געבענטשט מיט אַ גוטן נאָמען, מיט פיל גוטע פריינט, וועלכע פלעגן קומען צו אים זיך אַביסל דורכשמועסן. איך פלעג זיך אָפט צוהערן צו זייערע געשפּרעכן, וואָס האָבן געהאַט צו טאָן הויפּטזעכלעך מיט יידישע ענינים, מיטן וועלטבאַנעם און אויך מיט דער לאַגע און פּאָליטיק אין ארץ ישראל.

עס פלעגן קומען צו אים משולחים פון פאַרשידענע שטעט. **זיי האָבן אַלע געהאַט זיין אַדרעס.** ער פלעגט קיינעם ניט אַרויסלאָזן מיט ליידיקן. איינער פון די משולחים, וואָס האָט דאָרט גענעכטיגט, איז אינדערפרי נעלם געוואָרן... מיט מיין שווער'ס אַ פּאָר נייע שיך, און איבערגעלאָזט האָט ער זיינע צעריסענע שיך. ער האָט אויך מיטגענומען מיט זיך אַ פלאַש בראָנפן, וואָס מיין שווער פלעגט אַמאָל מכבד זיין זיינע פריינט... געווען איז דאָס אין דער צייט פון „פּראָהיבישאָן"... אָט די שיינע מעשה האָבן מיר וויפל מאָל געהערט איבערדערציילנדיק... נאָר צווישן אונדזער משפחה.

געלעבט האָט מיין שווער ביז דעם הויכן עלטער פון 92 יאָר. ער האָט קיינמאָל ניט געוואָלט גיין מיט אַ שטעקן פאַר אַן אָנשפּאַר, ווײַלע דאָס — פלעגט ער זאָגן — ציט שוין גאָר אַרויף אויף אַ מענטשן די עלטער... אָבער קעגן דער עלטער קען מען קיין חכם ניט זיין. מיין שווער איז ביסלעכווייז פאַרעלטערט געוואָרן... איז איינמאָל געפאַלן... צעבראָכן אַ פוס, און איז שוין געלעגן אין בעט צען חדשים. דאָס ביסל

געזונט האָט זיך ביסלעכווייז אויסגעשעפּט, אפילו מיט גוטער באַזאָרגונג... און דער טייערער, ליבער ייד, רב יעקב ליב אנדרעס איז מיט כבוד און גרויס באַדויערונג אַוועק אין זיין רו אינעם יאָר 1944, אין מאָנאַט דעצעמבער.

* * * *

איך וויל דערקלערן ווי אַזוי איך האָב, מיט מיין עקשנות, אָפּגעהיט די יידישע שפּראַך מיינע אַלע 59 יאָר אין דאַלאַס טעקסעס... פאַר יידיש האָב איך געקעמפט. מיין יידיש לשון האָב איך קיינמאָל ניט אויפגעגעבן.

הערשל האָט געהערט צום אַרבעטער רינג... געדינט געטריי זיין אָרגאַניזאַציע, זייער ברענטש 234 א.ר. איז באַשטאַנען פון אומגעפער עטלעכע און פערציק מיטגלידער, און אפשר מער. איך געדענק ניט גענוי, דערפאַר וואָס איך בין שוין דאַן אָנגעקומען צו אַלעם פאַרטיקן און צופיל צייט ניט געהאַט זיך אָפּצוגעבן מיט אָרגאַניזאַציע אַרבעט.

ווען די אַרבעט פאַר אַן אַרבעטער רינג קינדער שול האָט זיך אָנגעהויבן אין 1926, דעמאָלט האָב איך זיך אָנגעשלאָסן מיט גרויס באַגייסטערונג פאַר דער באַוועגונג. געהאָדעוועט האָב איך שוין דאַן אונדזער ערשטן זון, דעם בכור, ראובן, אַ תלמיד פאַר דער געבענטשטער אַרבעטער רינג קינדער שול. די ערשטע זאַך איז געווען צו זען ווי צו שאַפן געלט און אָנצוהויבן בויען אַ בנין וואָס זאָל דינען פאַר אַלע צוועקן... פאַרן ברענטש, פאַר אַ קינדער שול... ד.ה. פאַר די קינדער פון אַרבעטער רינג מיטגלידער. אַ קאָלאָסאַלע אונטערנעמונג...

אָבער אַז ס'איז דאָ דער ווילן, קען מען אַלץ דערגרייכן... און מיט פיל מי, אַזוי צו זאָגן, איז אין יאָר 1926 אויפגעבויט געוואָרן דער אַרבעטער רינג לייסעאום, און די אַרבעט פאַר אונדזער אויסגעַחלומ'טער קינדער שול איז אַוועק אין פולן גאַנג...

אונדזער ערשטער לערער, חבר קענדזשערסקי, איז געווען פאַר אונדז ווי געשיקט פון הימל. ער האָט געהאָלפן איינאָרדענען דעם קלאַסצימער... אָנגעוויזן דעם צוגאַנג, ווי צו קריגן די קינדער פאַר דער שול... און די קינדער־שול האָט זיך געעפנט גאָר אינגיכן, מיט 43 קינדער — די קינדער פון עלטערן וואָס האָבן באַלאַנגט צום אַרבעטער רינג.

מיר פלעגן, אין יענע יאָרן, אויסשרייבן פון ניו־יאָרק יערלעכע קאָנצערטן פון די בעסטע טאַלאַנטן אויף דער יידישער בינע, און אויך

גאַנץ אָפּט קריגן פון ניו־יאָרק אַ לעקטאָר, אַ פּאָעט, אַ רעדנער... וואָס פלעגט אויפלעבן די אָרגאַניזאַציע.

די פרויען פון אַרבעטער רינג מיטגלידער האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַ מוטערס קלוב. איך בין דערווײַלט געוואָרן פּאָרשטייער פון דער שול פאַרוואַלטונג צו אונדזער גאָר יונגן, טעטיקן מוטערס קלוב, וועלכער האָט באַזאָרגט צו ברענגען די קינדער אין שול פינף מאָל אַ וואָך, וואַרטן אויף זיי... און אין אַ שעה אַרום ברענגען זיי צוריק אַהיים.

די שטאָט דאַלאַס האָט אויפגעלעבט קולטורעל אויף יידיש. אונדזערע קאָנצערטן האָבן צוגעצויגן גרעסערע שיכטן יידן, וועלכע האָבן פריער ניט געוואוסט פון אַן אויפגעלעבט „יידיש" טעטיקייט אין אַמעריקע. גוט און וווּל איז אונדז געווען מיט דער אויפלעבונג פון דער באַוועגונג, מיט אונדזער דערפרייענדיקער קינדער שול.

און די שול איז געוואָקסן. מיט דעם אָנקום, מיט צוויי יאָר שפּעטער, פון חבר לאַזאַרסאָן, אונדזער צווייטער געהויבענער יונגער לערער, האָבן שוין 60 קינדער פאַרפולט דעם צעשפּרייטן קלאַסצימער.

זיינען יאָרן געגאַנגען... אויסגעהאָדעוועט תלמידים, גראַדואירטע, וואָס האָבן שוין אַליין צוזאַמענגעשטעלט, מיט זייערע באַגאַבטע חברים, שיינע געהויבענע קאָנצערטן פון יידישע פאָלקס לידער, רעציטאַציעס, יידישע טענץ, שלום עליכם אָוונטן, א.א.וו.

טאַטעס און מאַמעס האָבן געשעפּט נחת פון זייערע קינדערלעך... ביז, אין אָנהויב פון די דרייסיקער שרעקלעכע קריזיס יאָרן, ווען ס׳איז געוואָרן צו שווער אָנצוהאַלטן דעם יאָך פון אויסהאַלטן די קאָלאָסאַלע אויסגאַבן פון גרויסע פאָדערונגען פאַר דעם לייסעאום און פאַר דער קינדער שול. דאַן האָט זיך געענדיקט חבר לאַזאַרסאָנ׳ס צוויי יאָריקער טערמין.

ניט קוקנדיק אויף די אַלע שוועריקייטן וואָס די צייט האָט מיטגעבראַכט, און אַז די עלטערן פון די אַרבעטער רינג תלמידים האָבן מער ניט געקענט צאָלן שכר לימוד, האָבן פיל פון די מיטגלידער, מיט זייער עקשנות און טיפן אחריות, אַליין געצאָלט שכר לימוד פאַר די יעניקע קינדער וואָס זיינען אַריין אין יענער קאַטעגאָריע, און מיט גרויס באַפרידיקונג דערמאָן איך דעם פאַל נאָר צוליב דעם... אַ טראַכט טוענדיק וואָס פאַראַ טייערע, גוטע יידן מיר פאַרמאָגן... מענטשן וואָס האַלטן נאָך איצט אויף מיט ליבשאַפט און גרויס איבערגעבנקייט אונדזער יידיש לשון.

אונדזער שול האָט נאָך אָנגעהאַלטן עטלעכע יאָר, ווען עס איז אָנגעקומען פון ניו־יאָרק דאָס יונגע פּאָר פאָלק, דער לערער, חבר

לעפקאָוויטש, מיט זיין באַגאַבטער, טאַלאַנטירטער פרוי.ביידע איבערגעבענע לערערס האָבן אַריינגעבראַכט ניי לעבן אין דער שול... ווי אויך פרייד... צו די מיטגלידער פון אַרבעטער רינג.

אין דער זעלבער צערודערטער צייט, איז געווען אין דאַלאַס דער מוזיקער, פּראָפעסאָר פּייביש... אַ גלענצנדיקער פּיאַניסט, אַ פּנים־חדשות, און האָט, ווייזט אויס, אויסגעפּלאַנעוועט מיט דער שול פאַרוואַלטונג אַ נייעס: צו אָרגאַניזירן אַ מאַנדאָלין אָרקעסטער פאַר די קינדער פון דער אַרבעטער רינג שול. ניט לאַנג זיך גע׳ישובט און גלייך אָנגעשלאָסן די קינדער מיט מוזיקאַלישן טאַלאַנט אין דעם מאַנדאָלין אָרקעסטער. נאָר די צייט פון פאַרערגערטן קריזיס איז ניט געשטאַנען אויף איין אָרט... און קיינע אָנשטרענגונגען האָבן ניט געהאָלפן אויפצוהאַלטן די שווערע, לאַנג־יאָריקע דערגרייכונגען אויף דעם געביט פון דערציען אונדזערע קינדער אין אַ וועלט, אַ בעסערע, אַ מער גערעכטע, אויף אונדזער יידיש לשון, און אַריינצולעבן זיך אין אונדזער פאָלקס געשיכטע, איינצופלאַנצן אין אונדזערע יונגע קינדער־הערצער אַ ליבשאַפט צו אונדזער יידיש פאָלק און אונדזער קיום.

מיר האָבן מיט ווייטיק אין אונדזערע הערצער געמוזט אויפגעבן אונדזער שטאָלץ... פאַרלירן דעם בנין, די שול, דעם מאַנדאָלין אָרקעסטער און אַלץ מיטאַנאַנדער... אין יענעם שרעקלעכן קריזיס יאָר, אין 1934.

אָבער די וועלט גייט אָן... און אונדזערע וואַקסנדיקע קינדער לערנען זיך גוט אין די שטאָטישע שולן. אונדזער האָפענונג איז גרויס, אַז ס׳וועט קומען אַ צייט ווען מיר וועלן צוריק אויפבויען דאָס וואָס מיר האָבן ניט דערגרייכט ביז איצט... איז ווי זאָגט זיך דאָס ווערטל? „אַ מענטש טראַכט — און גאָט לאַכט״... אָבער קעמפן מוז מען. די וועלט גייט ניט אונטער...

אונדזער דריטער זון, נחום, אונדזער מיזיניק, איז געבוירן געוואָרן אין דעם קריזיס יאָר פון 1931, דעם 9־טן סעפּטעמבער. דער גרויסער קריזיס, וואָס איז געווען אַזאַ גרויסע טראַגעדיע פאַר מיליאָנען אַמעריקאַנער, האָט אונדז פערזענלעך כמעט נישט אָנגערירט. מיר זענען געווען פון די גליקלעכע, אַזוי צו זאָגן... נחומ׳קע איז געווען אַ ליבלעך, גוט קינד, מיט אַ שמייכל וואָס האָט צו אים צוגעצויגן די גאַנצע אַנדרעס פאַמיליע. ווען נחום איז געווען אַן עופעלע, פלעג איך אים באַזאָרגן מיט אַלע זיינע באַדערפענישן, דערנאָך פלעג איך אַרונטערלויפן אין קרעמל צו העלפן הערשלען. איך פלעג אויך נעמען

באַשטעלונגען (אָרדערס) אויפן טעלעפאָן, ביי אונדז אין שלאָף־צימער, און דערנאָך אַרונטערלויפן זיי אויסצופילן און כ׳פלעג זיי אַליין צושטעלן אין אונדזער קליינעם לאַסט־וואָגן (,,טראָק״).

איסאַק, הערשל׳ס עלטערער ברודער, מיט זיין פרוי אניוטא, זיינען געווען געבענטשט מיט צוויי גאָר, גאָר געראָטענע זין. ביידע זיינען אויסגעוואָקסן דאָקטוירים און פאַרנעמען אַ געהויבענעם פלאַץ אין דער מעדיצינישער וועלט.

די צוויי זין, ברוך, דער עלטערער, און דוד, דער אינגערער, מיט זייערע עלטערן, איסאַק און אניוטא, הערשל און איך, און מיין שווער און שוויגער האָבן אַלע געלעבט אין דער צוויי־שטאָקיקער גרויסער הויז און אויסגעהאָדעוועט אַלע אונדזערע קינדער מיט גוטע מעלות, דווקא אין אַ געגנט פון קלאַסן געמישטע איינוווינער... ווייסע, שוואַרצע און פיל מעקסיקאַנער.

אונדזער חיונה, דאָס טאָג־טעגלעכע ברויט, איז געקומען פון אונדזערע אַרומיקע שכנים, קונדן, מיט וועמען אונדזערע באַציאונגען זיינען געווען אַנגענעמע... פריינטלעכע...

אונדזערע קינדער פלעגן זיך חברן מיט די באָרוועסע קינדער פון דעם געגנט. ניט געוואוסט האָבן אונדזערע קינדער פון אויסקלייבן חברים מיט וועמען צו שפילן ,,באָל״, אויף די גרינע לאָנקעס אָדער בערגלעך אין דער רחבות׳דיקער טעקסעסער אַרומיקייט.

* * * *

נחום איז געוואָקסן אַ פריילעכער, און געשפילט זיך מיט די קינדער אין אונדזער נאָכבאַרשאַפט... ער האָט זיך אָנגעפאַנגען לערנען אינעם יאָר 1937... געענדיקט די שטאָטישע עלעמענטאַרע שול, און איז פּלוצלונג קראַנק געוואָרן אויף דער שווערער קראַנקהייט, ,,טאַיפויד פיווער״ (טיפוס). מען האָט אים געדאַרפט נעמען אין שפּיטאָל. ערנסט קראַנק איז ער געווען און עס האָט גענומען אַ לענגערע צייט אים צוריקצושטעלן אויף די פיס.

אין דער דאַלאַסער פיינער הויך שול, אין דעם נייעם געגנט ווו מיר האָבן שוין דאַן געלעבט, האָט נחום פאַרענדיקט זיין שטודיום אין דער דאָרטיקער ,,האַי סקול״.

און נחום איז געווען צופרידן מער ניט פאָרצוזעצן זיין לערנען. איז ער ביז היינטיקן טאָג פריילעך... לעבט זאָרגלאָז און טוט פיל וואָלונטיר אַרבעט מיט עלטערע מענטשן און אויך מיט אָרימע, קראַנקע קינדער.

ער איז אַ מיטגליד פון דער „דאַלאַסער עמוירדזשענסי קאָר״ שוין פיל יאָר. עס זעט אויס, ווי ער איז געבוירן געוואָרן זיך צו לערנען פון מענטשן און ניט פון ביכער. ער האָט ליב ספּאָרט, געדענקט און קען דערציילן פון אַלץ וואָס ס׳קומט פאָר אין דער וועלט פון ספּאָרט. ער אַרבעט און וווינט צוזאַמען מיט מיר אין אונדזער באַקוועמער הויז אויף 6439 דעלאָוטש אין דאַלאַס, טעקסעס.

* * * *

אין 1937, צוויי יאָר פאַר דער לעצטער וועלט מלחמה, האָב איך דערהאַלטן די נייעס אַז מיין פאָטער, וועלכער האָט דערלעבט דעם טיפן עלטער פון 98 יאָר, איז אַוועק אין דער אייביקייט. מיין איינציקע טרייסט איז געווען וואָס מיין טאַטע איז געקומען צו קבר־ישראל, און האָט ניט דערלעבט צו זיין נאָך איין אומ׳ברחמנות׳דיק קרבן פון אונדזער אומגליקלעך־אומגעקומענעם יידישן פאָלק.

* * *

אונדזערע געשעפטן האָבן זיך פאַרגרעסערט און דאָס קליינע הילצערנע געביידע פאַר אונדזער קרעמל איז אין עטלעכע יאָר אַרום אַרונטערגענומען געוואָרן כדי צו מאַכן פּלאַץ פאַר אַ נייעם פיינעם מויער, אַ בנין וואָס איז געווען גרויס גענוג פאַר דריי גרויסע, אָפּגעטיילטע קראָמען.

מיט דער צייט האָבן זיך די צוויי ברידער, איסאַק און הערשל, צעגאַנגען אין דעם שותפות און האבן אָנגעהויבן די געשעפטן יעדערער אויף זיין געשעפטס־באַגריף.

ביידע ברידער האָבן געפירט די געשעפטן לויט זייערע אייגענע באַגריפן, און זיי זיינען ביידע געווען דערפאָלגרייך. איסאַק מיט אַניוטען אין זייער נייעם קראָם האָבן געקראָגן אַ וווינונג נאָענט צו זייער געשעפט און האָבן זיך אַרויסגעצויגן פון דער אַלטער היים... און מיר זיינען געבליבן ביים געשעפט אויף פּוירל סטריט, נומער 1919־1927.

* * * *

41

קאפיטל זעקס

די צווייטע וועלט מלחמה און נאך דעם

וועגן מיין עלטסטן זון, ראובנען איז דאָ פיל צו דערציילן. ער איז געווען אַ קינד וואָס האָט אַלץ אין זיך אַריינגעאָטעמט און עס אויך אויסנווייניק גלייך דערציילט... מיט חכמה און מיט גרויס פאַרשטענדיקונג. זיינע ערשטע יאָרן אין דער „פּאָבליק סקול" האָט ער לאַנגווייליק פאַרבראַכט. ער פלעגט כסדר ווערן אַריבערגעזעצט אין אַ העכערן קלאַס.

פון דער שטאָטישער הויך־שול האָט ער גראַדואירט צו פופצן יאָר, אין 1939, מיט דער אויסצייכענונג פון „סאַלוטעטאָריען", און אַ סקאָלערשיפּ.

אין סאטהערן מעטאָדיסט אוניווערסיטעט אין דאַלאַס האָט ער שטודירט צוויי יאָר און אין 1941 איז ער אַריין אין בעילאָר קאָלעדזש פאָר מעדיצין.

אין דער צייט פון דער גרויזאַמער צווייטער וועלט מלחמה, שטודירנדיק מעדיצין אין סאַוטוועסטערן מעדיקל קאָלעדזש אין דאַלאַס, טעקסעס, האָט ער געדינט אין דער אַרמיי פון די פאַראייניקטע שטאַטן, פונעם יאָר 1943... ווו ער האָט פאַרענדיקט מעדיצין אינעם יאָר 1944.

אין 1945 האָט ער אָנגעהויבן זיין „אינטוירנשיפּ" אין דער גאַלינדזשער מיוניסיפּאַל האָספּיטאַל אין וואַשינגטאָן, די.סי. און פאַרענדיקט זיינע מיליטערישע פליכטן אין 1947.

ער איז געווען אין קאָרעא כמעט צוויי יאָר, און קומענדיק צוריק אַהיים, האָט ער געקראָגן דעם פּאָסטן פון „אַסיסטענט רעזידענט אין אינטוירנאַל מעדיסין" אין דעם שפּיטאָל פון דער וועטעראַנען אַדמיניסטראַציע אין מעקיני, טעקסעס, וואָס איז אויך געווען פאַרבונדן מיט סאַוטוועסטערן מעדיקל קאָלעדזש.

אין 1948 האָט ראובן געהייראַט זיין געליבטע, אַמיליאַ מאַרטין קריסטאָל, און זיי זיינען געבענטשט געוואָרן מיט פיר געראָטענע קינדער — אַ טאָכטער מיט דריי זין.

אין 1950 האָט ער געקראָגן דעם כבוד פון „ריסוירטש פעלאָו" ביי דעם דזשאַנס האָפּקינס אוניווערסיטעט, וואו ער איז געוואָרן געהילף פּראָפעסאָר אין 1955.

ראובן האָט שפּעטער געקראָגן פיל אויסצייכענונגען אין זיין פאַרש־אַרבעט און איז באַקרוינט געוואָרן מיטן טיטול פון פּראָפעסאָר פון דזשאנס האפּקינס אוניווערסיטעט אין מעדיצין. זיין ספּעציאַליטעט איז שוין פון פיל יאָרן ,,דירעקטאָר פון דער געריאַנטאַלאָדזשי דעפּאַרטמענט" אין באַלטימאָר, מערילענד.

צווישן פיל אַנערקענטע אויסצייכענונגען איז זיין איצטיקער כבוד — פּרעזידענט פון דער,,געריאַנטאָלאָדזשיקאַל סאָסייעטי".

* * * *

און אונדזער זון, דייוועלע, וואַקסט אונטער, איז אַ יונג מיט ביינער, העלפט אַרויס אין געשעפט און אונדזערע קונדן רופן אים ,,דייוועלע". ליב האָט דייוועלע באַקומען די קראָם (שוין דעמאָלסט אין דעם נייעם בנין), מיט אַלע אונדזערע קונים... אַזוי אַז זיין אינטערעס איז פאַרבליבן אין געשעפט.

צו אַכצן יאָר האָט ער געענדיקט ,,האי־סקול" און שוין געקראָגן זיין באַשטעלונג אָנצוהויבן זיין שטודיום פאַר ,,דענטעסטרי"... אָבער ער האָט זיך גלייך, אין דער שרעקלעכער מלחמה אַרויסרוף, אָנגעשלאָסן אין דער ,,נייווי" אינעם יאָר 1943. געווען איז ער דעם 6־טן יוני, 1944 אויף אַן ,,על־עס־טי" אין דעם ערשטן גרויזאַמען פייער... אין דעם שרעקלעכן פאַרמעסט אין דער שלאַכט פון נאָרמאנדי. גליקלעכערהייט איז דייוועלע געבליבן צווישן די לעבעדיקע...

אוי ווי שווער ס'איז געווען פאַר אונדז אַלע איינטיילנעמענדיקע, די לאַנגע, אומרואיקע מלחמה־יאָרן דורכצושטופּן!...

נאָך דער מלחמה איז ער צוריקגעקומען אין דאַלאַס און האָט גראַדואירט פון סאוטהערן מעטאָדיסט אוניווערסיטעט אין געשעפט אַדמיניסטראַציע (ביזנעס).

* * * *

עס שווימט אויף אין זכרון אַ קליינער אינצידענט וואָס האָט פּאַסירט אין דער צייט פון די מלחמה יאָרן, וועגן וועלכן מ'קען זיך יעצט גוט אויסלאַכן... אָבער ס'איז דאַן גאָרנישט געווען צום לאַכן... עס האָט געהאַט צו טאָן מיט דער ,,רעישאָנינג" פון עסנוואַרג אין דער צייט פון די מלחמה־יאָרן. די רעגירונג האָט דאַן אַרויסגעגעבן ביכלעך מיט מאַרקעס, וואָס מ'האָט גערופן ,,עי" און ,,בי" מאַרקעס כדי זיכער צו מאַכן אַז אַלע זאָלן קריגן אַזעלכע פּראָדוקטן ווי פלייש, צוקער, ,,געזאָלין", א.ד.ג. אין דער זעלבער מאָס... ווייל צוליב דער מלחמה

האָבן די פּראָדוקטן אויסגעפּעלט... צום סוף פון יעדער וואָך פלעגן הערשל און איך, (אַזוי ווי דייוו איז געווען אין דער „נייווי״) זיך אונטערנעמען אויסצוסאָרטירן און איבערציילן טויזנטער פון די קליינטשינקע שטיקלעך פּאַפּיר. דאָס פלעגן מיר טאָן אין דעם אייבערשטן עטאזש פון אונדזער היים.

זומער צייט, ווי ס׳איז גוט באַקאַנט, קענען די היצן ווערן אומדערטראָגבאַר. פלעגן מיר, אין אַזעלכע טעג, אָנשטעלן די עלעקטרישע „פען״ כדי העלפן די היץ איבערטראָגן. און איין אָוונט, האָט דער ווינט פון דער „פען״ געבאַפּט אונדזערע אויסגעסאָרטירטע מארקעס — וואָס האָט אונדז אַזוי לאַנג גענומען אויסצוסאָרטירן — די פּרוכט פון אונדזער מי און פּראצע — און עס צעזייט און צעשפּרייט אין אַלע ווינקלעך פון דעם צימער... איבער דעם דיל, און אונטער אַלערליי שטיקלעך מעבל. עס האָט אונדז דערנאָך גענומען שעהען און שעהען אויסצוזוכן און צוזאַמענקלייבן אָט די טויזנטער קליינטשינקע שטיקלעך פּאַפּיר, וואָס זיינען דעמאָלסט געווען אַזוי וויכטיק פאַר אונדז. אָן זיי וואָלט עס ניט מעגלעך געווען צו באַקומען די נויטיקע פּראָדוקטן, פון וועלכע עס זיינען געווען אַ קנאַפּער זאפּאס, כדי ווייטער צו קענען זיי פאַרקויפן.

* * * *

איך דערמאַן זיך אַלץ פון צייטן אַמאָליקע... אומגעפער אינעם ווינטער פון יאָר 1947, ווען דער פריערדיקער וויצע פּרעזידענט פון די פאַראייניקטע שטאַטן, הענרי וואלאס, איז געווען אין דאַלאַס אויף אַ ספּעציעלער גרויסער פאַרזאַמלונג. די צייט דאַמאָלסט איז אויך געווען אַ צערודערטע... אַ קעמפערישע...

מיטגלידער פון דעם אינטערנאַציאָנאַל אַרבעטער אָרדן און סימפּאַטיקער פון דעם אַרבעטער רינג האָבן זייער געוואָלט אויפנעמען דעם פריערדיקן וויצע פּרעזידענט, הענרי וואלאס, וועלכער איז געווען סימפּאַטיש צו דער יונגער פּראָגרעסיווער באַוועגונג. אין די יאָרן פון „מעקאַרטיזם״ איז געווען כמעט אַ העלדישקייט פון הערשלען, ווי אויך פון מיר, אָנצונעמען דעם פאָרשלאַג אויפצונעמען הענרי וואלאסן ביי אונדז אין הויז, וואו שוואַרצע זיינען אויך געווען איינגעלאַדן... צו אַ גרויסאַרטיקן באַנקעט. אין דרויסן האָבן פּאָליציי באַוואַכט די הויז.

דעם זעלבן גאַנצן טאָג איז אונדזער הויז געווען אָפן פאַר וועמען נאָר עס וויל אַריינקומען און באַגריסן און טרינקען אַ לחיים, מיט גוטע ווונטשן לכבוד הענרי וואלאס׳ן.

יונגע, שטאָלצע, קעמפערישע יאָרן זיינען זיי געווען... און גוט איז זיך אויף אייביק וועגן דעם צו דערמאָנען.

* * * *

איך וויל איצט באַשרייבן דעם פעריאָד 1948־1949, ווען אַ צאָל לעבן־געבליבענע רעשטלעך יידישע פליכטלינגען פון פוילן — דערשלאָגענע, אָרימע, גע׳רודפ׳טע — האָבן אָנגעהויבן זיך איינוואַנדערן קיין אַמעריקע. די דאַלאַסער יידישע פעדעראַציע האָט אַריינגענומען הונדערטער יידישע פאַמיליעס... זיי אויפגענומען, דערוואַרעמט, באַזאָרגט וואו מ׳האָט נאָר געקענט מיט אַ דירה, מיט קליידער, און מיט אַנדערע דרינגענדיקע באַדערפענישן... און מיט אַרבעט.

פריילעך איז ניט געווען פאַר זיי.. אָבער ליידן ביסלעכווייז האָבן זיי זיך אויסגעלערנט נאָך אין דעם שוידערלעכן חורבן אויף אונדזער יידיש פאָלק אויף יענער זייט ים...

מיט דער צייט האָבן זיי זיך ווי עס איז איינגעלעבט און מערסטע פון זיי זיינען היינט בעל הביתים פון אייגענעם היימען, אויטאָמאָבילן... און לעבן זיך אַזוי גוט ווי מערסטע יידן אין דאַלאַס, טעקסעס.

איך בין אין יענע יאָרן געווען אַ וואָלונטיר... זיי געפירט, באַזאָרגט מיט אַרבעט... געזען זיי זאָלן זיך דערוואַרעמען אַרום אונדז... און כ׳בין פאַר פינף און צוואַנציק יאָר געווען מיט זיי, געוווּסט פון זייערע איבערלעבונגען, און די גאַנצע צייט האָב איך געהאָפּט אויסצוגעפינען אַ שפּור פון **מיינע אַלע פאַרלוירענע, זיבעצן פון מיין נאָענטסער משפּחה.**

ניט גרינג געווען איז דאָס אַריבערצולעבן... און ביז היינטיקן טאָג איז שווער צו פאַרליידן דעם צער פון פאַרטיליקטע, אומשולדיקע — מיין אָרימע מאַמע, שוועסטערלעך, ברודער, מיט אַלע זייערע ליבסטע. אַ גרויל גייט דורך אַלע מיינע גלידער...

* * *

אין די זעלבע יאָרן האָב איך אָפּגעגעבן מיין צייט פאַר די עלטערע מענטשן וואָס האָבן געלעבט אין „גאָלדען אייקערס״, די היים פאַר זקנים און קראַנקע.

זעכצן יאָר האָב איך זיך אָפּגעגעבן מיט זיי. איין מאָל אין מאָנאַט פלעג איך געבן אַ מאָנאָלאָג פון שלום עליכם, אָדער אַ ליד. איך פלעג מיט זיי זינגען אַ פאָלקס־ליד... דערציילן אַ גוטן יידישן וויץ... און אויך לאָזן זיי דערציילן אַ שפּאַס...

איך פלעג זיי אויפטשוכען און מיר פלעגן גרויס הנאה האָבן פון אַ ביסעלע צוגענגלעכע קולטור, וואָס פלעגט זיי דערמאָנען אָן דעם לעבן פון דער אַלטער היים.

צופרידנשטעלנדיקע יאָרן זיינען זיי געווען אויך פאַר מיר, און פאַר מיין הערשלען...

* * * *

אינעם יאָר 1952, ווען הערשל און איך זיינען געווען אויף אַ וויזיט אין ניו יאָרק, ביי זיין ברודער אייב און זיין פרוי, בעס... איז הערשל פלוצלונג קראַנק געוואָרן מיט אַן אַטאַקע פון „קאָראָנערי־טהראָמבאָזיס". זייענדיק אין זיין ברודער׳ס הויז, איז געווען דאָס גליק וואָס אייב האָט אים געגעבן שנעלע הילף און אים געראַטעוועט. אייב האָט גלייך געקראָגן זיין בעסטן פריינט, דר. וויינשטיין, דעם באַרימטן האַרץ ספּעציאַליסט, און האָט גלייך געלאָזט וויסן ראובנען וועגן זיין פאָטער׳ס ערנסטער קראַנקהייט. און ראובן איז גלייך געקומען צופליען און, געמאַכט אַלע באַשטעלונגען אים צו פירן קיין באַלטימאָר צו דעם דזשאַנס־האָפּקינס שפּיטאָל, ווו ראובן האָט געטאָן פּאָרש־אַרבעט.

מיט אַן אַמבולאַנס זיינען מיר אַלע דריי אַוועקגעפאָרן גלייך צו דזשאַנס האָפּקינס שפּיטאָל... אַ שטרעקע פון צוויי הונדערט מייל. דאָרט האָט הערשל געקראָגן די שנעלסטע הילף און האָט זיך ביסלעכווייז גענומען בעסערן. זעקס וואָכן איז ער געלעגן אין שפּיטאָל, און ראובן האָט אים אַהיימגעבראַכט, נאָך די זעקס וואָכן, נאָך גאָר אַ שוואַכן. גאָר אַ שווערער פּעריאָד געווען אין אונדזער לעבן.

קומענדיג אַהיים האָט דר. ראָטשילד, אונדזער גוטער פאַמיליען פריינט, איבערגענומען הערשלען אונטער זיין אויפזיכט. הערשל האָט זיך געבעסערט. ער האָט אָבער ניט געטאָרט גיין אויף טרעפּ. און מיר האָבן געמוזט פאַרקויפן אונדזער טייערע היים, ווייל אַלע דריי שלאָפצימערן זיינען געווען אויפן צווייטן עטאַזש.

האָבן מיר געקויפט אַן איין־שטאָקיקע הויז, אינעם נייעם געגנט, וואו מיר וואוינען שוין זיבן־און־צוואַנציק יאָר.

אַלע פערצן יאָר שפּעטער, נאָך זיין ערשטער שווערער אַטאַקע, איז הערשל געווען געזונט, און געהאַלטן אין קראָם. דייוועלע איז שוין דאָן, גליקלעכערהייט, אַהיימגעקומען פון דער „נייווי", האָט איבערגענומען די קראָם... און ער האָט נאָך אין דער זעלבער צייט געדאַרפט שטודירן זיין נייעם שטודיום „געשעפט־אַדמיניסטראַציע."

נאָך פיר יאָר שווערער אַרבעט אין קאַלעדזש, און אין קראָם, האָט דייוועלע פאַרענדיקט דאָס לערנען, און האָט זיך פאַרנומען זייער פלייסיק אין אונדזער געשעפט. געווען איז ער באַליבט און דערפאָלגרייך. האָט ער געזוכט און געפונען זיין באַשערטע, און אין יאָר 1956 האָט ער געהייראַט זיין געליבטע, רוט ראָזענבערג, פון מילוואָקי, וויסקאָנסין. זיי האָבן אונדז באַגליקט מיט פיר טייערע אייניקלעך... צוויי זין מיט צוויי טעכטער.

הערשל האָט דערלעבט דעם נחת פון זען און קענען אַלע אונדזערע אַכט אייניקלעך... פיר פון ראובן מיט זיין ליבער אמיליע׳ן, צוזאַמען מיט פיל נחת פון יעדן איינעם פון די פיר קינדער פון דייוו און רוט׳ן.

נאָך אַ דריטער אַטאַקע איז הערשל שוין אַוועק אין דער אייביקייט, דעם 15־טן אויגוסט, 1966. גאָר, גאָר שווער איז געווען אים צו פאַרלירן.

* * * *

איך וויל דאָ אַביסל צוגעבן וועגן הערשל׳ס באַליבטן ברודער „אייבי" — דר. אברהם אנדריוס. איך וועל זיך ניט פאַרנעמען צו דערציילן זיין לעבנס־געשיכטע, נאָר, אין קורצן: דער ליבער מענטש האָט געלעבט פון 1899 ביז 1967... אַ טייערער, האַרציקער מענטש און אַן אויסגעצייכנטער דאָקטאָר. ער האָט איבערגעלאָזט נאָך זיך זיין פרוי, בעס, און זיין טאָכטער, דאַן נאָך ניט פאַרהייראַט, אַ גלענצנדיקע פראַקטיק מיט אומגעהויער פיל, פיל גוטע פריינט. זיין זון איז שוין געווען אַ געהילף־פּראָפעסאָר אין יעיל אוניווערסיטעט און איז אויך געווען פיין געלערנט אין מוזיק. ער איז ליידער אַוועק פון דער וועלט צו 24 יאָר, אַ קרבן פון „האדזשקינס דיזיס"...

די טראַגעדיע האָט פאַרקירצט דעם פאָטער׳ס לעבן... שוין אָפּגערעדט וואָס דער אומגליק האָט געטאָן צו דער פאַרליטענער מאַמען... די גאַנצע משפחה איז געווען דערשיטערט און צעבראָכן פון דער גרויזאַמער אומבאַגרייפלעכער טראַגעדיע. אייב׳ס טאָכטער, דאַלי, האָט געהייראַט מיט אַ צייט שפּעטער און האָט צוויי גראַטענע קינדער.

* * * *

קאפיטל זיבן

מיינע ערשטע ליטעראַרישע טריט

ווען די יינגלעך זיינען אונטערגעוואָקסן, און האָבן געקענט אַרויסהעלפן זייער פאָטער אין קראָם, האָב איך געהאַט אַביסל מער צייט פאַר זיך, און איך האָב זיך ווידעראַמאָל צוגעכאַפּט צו לייענען. ווי איך האָב פריער דערמאָנט, איז הערשל געווען אַקטיוו אין דעם אַרבעטער רינג. איך האָב זיך געגערט פון דעם חודשלעכן זשורנאַל „די צוקונפט״ און ביז היינט צו טאָג באַקום איך דעם זשורנאַל... ווי אויך „זאַמלונגען״ און פילע אַנדערע יידישע צייטשריפטן.

איך וויל שרייבן פון די פיל יאָרן (שוין זייענדיק אין אַמעריקע) ווען איך האָב גענומען לייענען שלום אש׳ן. שלום אש האָט מיר אינגאַנצן פאַראינטריגירט. די ערשטע צוויי ביכער פון וועלכע כ׳האָב אָנגעפאַנגען זיינען געווען: „מערי״ און „דער וועג צו זיך״. איך האָב געשלונגען... און זיך געלערנט פון זיין אַרט שרייבן, הויפּטזעכלעך פון דער נאַטור... ווי מיט ליבט צעצונדן. איך וועל זיך מודה זיין, אַז איך האָב געלייענט זיינע ביכער ווי „דאָס שטעטל״ און „רב שלמה נגיד״ און שפּעטער „יהושוע הנוצרי״, און ניט מיט איין שפּרונג, האָב איך געלייענט און געלערנט זיין „איסט ריווער״. פון אַלע די שלום אש ביכער האָב איך מיין איינפלוס און מיין נייגער געקראָגן צו דער יידישער שפּראַך.

איך האָב געלייענט אין דער יידישער איבערזעצונג „די מוטער״ פון מאַקסים גאָרקי; דזשעק לאָנדאָנ׳ס „דער אייזערנער קנאפל״, און אויך לעוו טאָלסטאָי׳ס „איוואן איליטש״ און „תחית המיתים״ (אויך אין דער יידישער איבערזעצונג).

מיט אַ צוואַנציק יאָר צוריק, ווען איך האָב זיך באַקענט מיט שלום שטערנ׳ס העברער פּאָעטישער דיכטונג, ווי מיט זיין בוך „אין קאַנאַדאַ״ אין די דריי טיילן, און אים געשריבן פון דעם גענוס וואָס איך קריג אַרויס פון זיינע ווערק, האָב איך געקראָגן ענטפערס מיט גוטע באַמערקונגען וועגן מיין יידיש שרייבן... און ווען איך האָב אים צוגעשיקט עטלעכע פון מיינע לידער, און דווקא געדענק איך איינע פון יענע לידער, און דאָס איז „וואָלט איך מיר אַ ליד געזונגען״ — איז זיין ענטפער צו מיר געווען גאָר אַ געהויבענער. איז דאָס פאַר מיר געווען דער אָנהויב פון מיין ווייטערדיקן פאַרזעץ צום שרייבן.

האָב איך געשריבן... און געשיקט מיינע לידער צו שלום שטערן. דער רעזולטאַט איז געווען פאַר מיר אַזאַ, אַז מיט עטלעכע יאָר שפּעטער... — ניט אַזוי שיקט זיך ווי עס רעדט זיך... האָב איך אַרויסגעגעבן איין בוך לידער, מיטן נאָמען „מיין טאַטנס ירושה״.

האָבן זיך מיינע לידער אָנגעהויבן דרוקן אין „וואָכנבלאַט״ אין טאָראָנטאָ, שפּעטער אין „זאַמלונגען״... און ווען כ׳בין אין 1968 געווען צום ערשטן מאָל אין ישראל, האָבן זיך געדרוקט מיינע לידער אין דער „יידישער צייטונג״ אין תל אביב. עטלעכע יאָר האָב איך זיך געדרוקט אין דער „יידישער צייטונג״ ביז זייער רעדאַקטאָר, ישראל חדש, איז פלוצלונג אַוועק אין דער אייביקייט.

צו מיין ערשטן באַזוך אין ישראל אין 1968 האָב איך זיך באַקענט מיט אַ סוּוואלקער פון מיין שטאָט... אונדזער סוואַלקער אַלטן רב׳ס אַ זון, וועלכער איז גאָר פּאַראינטערעסירט געוואָרן אין מיין אַרט שרייבן. ישראל מגנצה איז פון די עלטערע לערער. געקומען איז ער פון סוואלק קיין ישראל אין די אָנהויב דרייסיקער יאָרן. ער איז פּראָפעסאָר פון געשיכטע אין עברית.

ער האָט געזוכט און געפונען, אין פתח־תקוה, אַן אויסערגעוויינלעכע איבערזעצערין פון יידיש אין עברית, פאַר מיינע לידער. איר נאָמען — אסתר זאמעצקי. אויך זי און איר מאַן חיים זיינען סוואלקער, און אונדזער פריינטלעכע קאָרעספּאָנדענץ האָט זיך אָנגעהויבן אינעם יאָר 1969.

אויך אסתר האָט ליב באַקומען מיינע פאָלקסטימלעכע לידער און האָט זיי כמעט אַלע איבערזעצט אין משך פון אַ יאָר צייט.

אין 1970 בין איך געפלויגן ווידער קיין ישראל — און אַ גאָר אַנגענעמער יאָר איז עס געווען. מיין בוך האָט זיך געדרוקט אין תל אביב אין 1972, אינעם פאַרלאַג „המנרה״, אין דעם אָריגינעלן יידיש און אין דער פּראַכטפולער איבערזעצונג אין עברית פון אסתר זאמעצקי. איז דער יאָר 1972 געווען איינע פון די גליקלעכסטע יאָרן אין מיין לעבן. איך האָב געהאַט נאָך גליקלעכע יאָרן אין מיין לעבן, ווי מיין צוזאַמענלעבן מיט דעם ליבן, איידעלן מענטשן, הערשל, פאַר גליקלעכע פיר־און־פערציק יאָר. גאָר שווער געווען אים צו פאַרלירן.

מיט אַ פינף יאָר שפּעטער, דורך אַ גליקלעכן צופאַל, האָב איך צוגעשיקט מיין נייעם ליד, „ניט מער, ניט מער״ צו מיין נייעם, אינגאַנצן אומבאַקאַנטן איבערזעצער, יודל קאָהען אין ניו־יאָרק. בעלא גאָלדווירט, די פיינע אַנערקענטע שרייבערין האָט מיר יודלען רעקאָמענדירט, און אַ דאַנק אַ גרויסן קומט איר אויך דערפאַר.

דער ערשטער אַרויספּאַר, ווי מ׳זאָגט, איז געווען מיין אויבן־דערמאָנטער ליד, דורך מיר אַרויסגעשיקט געוואָרן מיט אַן אומגעלומפּערטן טעות... מיין ליד, פון וועלכן איך רייד איצט, איז געווען געשריבן אויף דריי זייטן... און געמאַכט האָב איך, ווי געווייגלעך, קאָפּיעס פון אַלע דריי זייטן... און צעדרייט האָב איך די יוצרות און צוגעשיקט צו מיין אומבאַקאַנטן יודלען, וועלכער האָט געדאַרפט זיין מיין ענגלישער איבערזעצער, צוויי קאָפּיעס פון זייט נומער איינס. ווען איך האָב דערהאַלטן דאָס ערשטע בריוועלע פון יודלען, האָב איך ניט געוווּסט ווּ מיינע אויגן אַהינצוטאָן... זיך געשעמט פאַר מיין אומגעלומפּערטקייט און ניט געוווּסט ווי אַזוי אַרויסצוקריכן פון דער פאַרלעגנהייט... אָבער אין זיין גאָר איידעלן בריוו, האָט יודל געשריבן אַז ער קען פאַרשטיין ווי אַזוי דער טעות האָט געמוזט פּאַסירן... און אַז אים איז אינטערעסאַנט צו זען דעם סוף פון אָט־אָ דעם ליד. נו, נו... האָב איך זיך פאַר׳בריה׳ט און אים געענטפערט... פאַרשטייט זיך מיט די אַלע פּרטים פון אַנטשולדיקונג און פאַרענטפערונג...

יודל האָט שפּעטער געפונען גרויס אינטערעס און געפיל צו מיינע פיל אָנגעווייטיקטע לידער, ווי אויך צו מיינע פאַרשידענע אַנדערע לידער... און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאָרעספּאָנדענץ וועגן מיינע לידער צו יודלען... און זיינע פיינע איבערזעצונגען אין ענגליש צו מיר.

צוויי יאָר צייט האָבן יודל און דזשאַנעטביילין קאָהען׳ס איבערזעצונגען דערגרייכט צו מיר מיט אויסערגעווייגלעכער פּינקטלעכקייט... סיי אין דער איבערזעצונג און סיי אין דעם פיינעם אויסגעאַרבעטן אויסשטעל און ריינעם, געניטן אָפּדרוק אויף דער מאַשין.

דער פיינער, צוויי־שפּראַכיקער בוך איז דערשינען אין ניו־יאָרק אינעם יאָר 1979 — „פאַר וועמען זינג איך מיינע לידער.״

דער בוך האָט געקראָגן פיל לויב געזאַנגען אויף אַלע געביטן. און איך, מיט מיינעביידע איבערגעבענע מיטאַרבעטער אַרבעטן איצט אין אונדזער פאָרזעץ פון אַרויסגעבן, האָפנטלעך, מיין דריטן בוך, וואָס וועט אַנטהאַלטן מיין לעבנס־געשיכטע, און לידער וואָס זיינען נאָך ניט איבערגעזעצט געוואָרן אין ענגליש. זיינען מיר שוין איצט מיט לייב און לעבן פאַרטאָן אין דער אַרבעט.

* * * *

ווען איך פאַרצייכן דאָס גאַנצע אויבנדערמאָנטע, וויל איך מיט גרויס ליבשאַפט און אַנערקענונג דערמאָנען מיין איבערגעבענע פריינדין, פּאָלאַ סטראָמבערג, וועלכע ווייזט אַרויס אַזאַ טיפע פאַרשטענדעניש צו מיינע לידער, ווי אויך צו מיין שרייבן בכלל... אַז ווען איך שרייב אָן אַ ליד אָדער אַ געדאַנק וועלכער עס צינדט מיר אָן, ווי אַ פייערל אין דער נשמה, מוז איך די ערשטע זאַך עס פאָרלייענען פאַר פּאָליען, און זי, מיט איר באַגייסטערונג, ברענגט אַרויס אין מיר דאָס געפיל פון באַפרידיקונג, און איך שרייב ווייטער... און פּאָלא מיט איר באַוווּנדערונג און מיט איר אָטעם־פאַרכאַפּונג, ברענגט אין מיר אַרויס דאָס, וואָס איך האָב אפילו ניט געהאַט בדעה צום דערציילן. פּאַליע׳ס באַגייסטערונג איז פאַר מיר דער אַרויסצי פון מיינע טיף־באַהאַלטענע געפילן פון מיין פאַרגאַנגענהייט.

★ ★ ★ ★

מיט אַ דרייסיק יאָר צוריק האָב איך מיט אָטעם־פאַרכאַפּונג געלייענט דעם ראָמאַן „מאָטעק און סאַלטשע״ אין בוך פאָרם, פון י.א. ראָנטש... און איך וועל זיך איצט צוריק נעמען צו די דריי צוציענדיקע ביכער. צייט האָב איך איצט מער... מיין לעבנס־געשיכטע איז שוין במעט פאַרענדיקט... כאָטש עס זעט נאָך אויס, אַז עס קען זיין אַ מעשה אָן אַן עק...

און איך וויל אַזוי דערקלערן מיינע איבערלעבונגען ווען י.א. ראָנטש האָט געגעבן זיין קריטיק איבער מיין בוך „פאַר וועמען זינג איך מיינע לידער״...

געשריבן האָב איך מיט ווייטיק, פון אונדזער יידישן חורבן בימי היטלער, ימח שמו, און ניט צופיל אַכט געלייגט אויף מיינע עטלעכע נאַטור לידער.

י.א. ראָנטש, אין זיין קריטיק וועגן מיין לידער בוך אין דער „ליטעראַטור און קונסט״ זייט פון דער „מאָרגן פרייהייט״, שרייבט: „פערזענלעך האָב איך הנאה געהאַט פון אירע נאַטור לידער. זי שענקט איר פולע אויפמערקזאַמקייט צום גרינעם אַרום און זי פרוווט זיך איינלעבן אין דעם לעבן פון בוים און פון דער שטומער נאַטור... דאָס ליד אירס, „דער פלוימען בוים״ אָטעמט מיט פּאָעזיע.״ א.א.וו. וואָס פאַר אַ הימלישן געפיל איך האָב דערפילט אין אָט אָ די טייערע ווערטער!...

איך לייען אַלע ראָנטש׳עס אַרטיקלען אין דער „מאָרגן פרייהייט״ און ווו נאָר איך געפין זיי.

★ ★ ★ ★

איך האָב געהאַט דאָס גרויס גענוס צו לייענען און צו לערנען זיך פון י.ב. ביילינ׳ס צווייטן באַנד „פּערזענלעכקייטן אין דער געשיכטע פון יידן אין אַמעריקע״, אַרויסגעגעבן אין יאָר 1965, און זיין אומבאַשרייבלעכע, קעמפעריש אויטאָביאָגראַפיע, „אַלץ אין איין לעבן״ אַרויסגעגעבן אין 1970. די צוויי ביכער האָב איך געקראָגן אַ מתנה פון דשאַנעט ביילין קאָהען און איר מאַן, יודל. געלייענט די צוויי ביכער מיט העכער צוויי יאָר צוריק און איך וועל זיך צוריקקערן צו זיי מיט מיין פולער חשיבות און דורשט נאָך ביילינ׳ס האַרציק־ערנסטע באַשרייבונען פון פעריאָדן אין זיין קעמפעריש רעוואָלוציאָנערן לעבן.

* * * *

גאָר באַזונדער וויל איך דערמאָנען די צייטן ווען מיינס אַ ליד פלעגט זיך אָפּטמאָל געפינען אין „זאַמלונגען״, ווו בער גרין, דער ליטעראַטור־קריטיקער, פּאָעט און רעדאַקטאָר פון דעם זשורנאַל, פלעגט מיין ליד גוטהייסן. ווער איז אין יענע טעג געווען צו מיר גלייך?
פון בער גרינ׳ס בוך, „אייביק גרין״, לייען איך אָפט פאָר פאַר אונדזערע חברות וועלכע פאַרשטייען און קענען גוט אָפּשאַצן דאָס ליד, דאָס אויסערגעווינלעכע... וואָס האָט געקראָגן ביי אונדזערע נאָענטע פריינט דעם „אויבן אָן״ פון אונדזער יידיש־געהויבענער פּאָעזיע... דאָס ליד „מזמור שיר ליידיש.״

וועגן יידישע זשורנאַלן און צייטשריפטן

געצויגן האָב איך אויך מיין יניקה פונעם זשורנאַל „די צוקונפט״ און ביז היינטיקן טאָג קומט אַריין „די צוקונפט״ צו אונדז אין הויז. אפילו ווען איך האָב עס שוין וויפל מאָל אָפּגעשטעלט, צוליב געוויסע טעמים... האָב איך געקראָגן פון דער רעדאַקציע בריוו, אָנפרעגנדיק זיך צי איך קען אפשר ניט צאָלן (ווייל איך האָב שוין דאַן ניט געצאָלט מיין אַבאָנאמענט אָפּצאָל אומגעפער אַ יאָר צוויי), ווילן זיי אָבער דווקא מיין נאָמען ניט אַראָפּנעמען פון זייער ליסטע, ווייל נאָך מיינע עטלעכע ווערטער וואָס איך האָב וויפל מאָל צוגעשריבן אין דער רעדאַקציע, פאַרשטייען זיי, אַז איך **דאַרף לייענען דעם זשורנאַל**.

און זיי שיקן דעם זשורנאַל נאָך סיי־ווי־סיי... און איך לייען אים, און קיין שאָדן טוט עס מיר ניט... גראַדע האָט דער זשורנאַל זייער פיינע שרייבער... צי איך בין איינפאַרשטאַנען מיט זייער אידעאָלאָגיע איז עפּעס אַנדערש...

דעם זשורנאַל „יידישע קולטור" פלעג איך קריגן און לייענען מיט נייגער. עס איז אָבער פאַר מיר געוואָרן אַזוי ענג די צייט, אַז איך פלעג פיל מאָל קיין צייט געפינען דורכצולייענען די גאָר וויכטיקע אַרטיקלען פון די זעלבע פיינע שרייבער וועלכע איך לייען מיט גענוס אין דער „מאָרגן פרייהייט", און איך האָב עס אָפּגעשטעלט, צו מיין גרויסן פאַרדרוס, פאַר עטלעכע יאָר. איך וועל זיך אָבער ווידער נעמען צום לייענען די „יידישע קולטור"... זאָל עס נאָר ווייטער פּראָזעצן...

דעם זשורנאַל „זאַמלונגען" האָב איך ליב געקראָגן פאַר זיינע פאָלקסטימלעכע לידער און פיינע, צוגענגלעכע אַרטיקלען. גליקלעכערהייט פלעגט זיך דרוקן מיינס אַ ליד און געוויינטלעך איז דאָס געווען ביי מיר פון גרויס צופרידנשטעלנדיקן גענוס. הלוואי זאָלן מיר דערלעבן זען, אַז „זאַמלונגען" זאָל ווידער דערזען די ליכטיקע שיין.

צו מיר אין הויז קומען אַריין פיל צייטשריפטן אין דער ענגלישער שפּראַך און אַלע וואָס האָבן צו טאָן מיט יידישן אינטערעס, און מ'דאַרף זיי אַוודאי לייענען. און ווו נעמט מען אַזויפיל צייט???...

* * * *

קאַפּיטל אַכט

פּעריאָדן אין מיין לעבן

מיין שרייבן האָט דערוויילע געקראָגן אַן אָפּקלאַנג, און צום גליק האָט זיך, מיט אַ יאָר פיר צוריק, אָרגאַניזירט אין דאַלאַס אַ באַוועגונג פאַר „יידיש״ אויף דער פּאָלקס ראַדיאָ. דער איניציאַטאָר פון דער פּראָגראַם, מיט גרויס אחריות, איז געווען דער ליבער יונגערמאַן בערי סאָמערסטין. גאַנץ אָפט בין איך געווען אויף דער פּראָגראַם, געלייענט מיינע יידישע לידער און מאָנאָלאָגן פון שלום עליכם.

די פּראָגראַם איז אָנגעגאַנגען ביז סעפּטעמבער, 1977, ווען ס'איז אַנאָנסירט געוואָרן, אַז די סטאַנציע איז געצוואונגען געוואָרן דאָס אויפצוגעבן צוליב די גרויסע הוצאות וואָס זיינען געווען פאַרבונדן מיטן אויפהאַלטן אַזאַ פּראָגראַם... נישט קוקנדיק אויף דעם פאַקט וואָס בערי סאָמערסטיין און זיין איבערגעבענע ליבע פרוי, מארסיא, און די אַלע פאַראינטערעסירטע מיטהעלפערס זיינען געווען וואָלונטירס מיט גרויסער יידישער אחריות. די פּראָגראַם איז געווען אויף דער סטאַנציע „קעי.סי.עיטש.יו.״ פאַר אַ יאָר מיט פיר מאָנאַטן צייט.

* * * *

איך האָב שיר נישט פאַרגעסן פאַרצייכענען צוויי וויכטיקע פּעריאָדן אין מיין לעבנס געשיכטע.

מיט אַ יאָר זעקס צוריק, אינעם יאָר 1974, ווען די פּראָגראַם „**קאָוועגענט**״ אויף טשאַנעל אַכט, „דאַבליו־עף־עי־עי־טי־ווי״ האָט צום ערשטן מאָל דערשיינט, אָרגאַניזירט פון דער דאַלאַסער יידישער וועלפעיר פעדעראַציע, זיינען פאַר דער פּראָגראַם אויסדערוויילט געוואָרן פיר לאַנג־יאָריקע דאַלאַסער בירגער — צוויי מענער און צוויי פרויען. די מענער — לעאָ דייוויס, דער עלטערער און ראַדזשער קאַלענבערג, דער אינגערער. די פרויען — רעי אַנדרעס (איך) די עלטערע, און אַנדריאַ ווײנטשיין די אינגערע. געהאַנדלט זיך האָט עס וועגן דער פראַגע: „אַנטיסעמיטיזם אין דאַלאַס״... אַ וויכטיקע פּראָגראַם פון פראַגעס און ענטפערס.

די פראַגעס זיינען געווען אויסגעאַרבעט פון פריער און מיר, די פיר דערוויילטע, האָבן געגעבן אונדזערע ענטפערס, וועלכע זיינען געווען גוט דורכגעטראַכטע, אויף אונדזער אייגענער אחריות.

אַלע פיר אַנטיילנעמער אין דער פּראָגראַם זיינען געוואָרן פאָטאָגראַפירט און רעקאָרדירט באַזונדער, יעדער אין זיין אייגענער היים, מיט גרויסע קאָמערציעלע פאָטאָגראַפישע אַפּאַראַטן און מיט גאָר גרויסער עלעקטרישער באַלייכטונג. — — איך האָב זיך פון אָנהויב אפילו דערשראָקן, ווען צו אונדז אין הויז האָט מען אַריינגעפירט די גאַנצע קלאַפּערגעצייג... אָבער מיין שנור, רוט, וועלכע איז בייגעווען, האָט מיר באַרואיקט מיט אירע וואַרימע ווערטער און גוטע געפילן פאַר מיינע צוגעגרייטע, זיכערע ענטפערס. איר שטימונג האָט אויף מיר געווירקט און איך האָב מיינע ענטפערס געגעבן מיט רואיקייט און דרייסט.

דער רעזולטאַט איז געווען אַ געהויבענער, און דער פילם איז שוין, דורך די יאָרן, געוויזן געוואָרן עטלעכע מאָל, אויף די „קאָווענענט״ פּראָגראַמען.

* * * *

דאָס צווייטע, וואָס בעט זיך דערציילן, איז פאָרגעקומען אין אָקטאָבער, 1979, אויף דער טעלעוויזיע סטאַנציע „קעי־אי־אַר־עי, טשאַנעל 13״, ווען די דאַלאַסער אידישע „וועלפעיר״ פעדעראַציע, מיט דעם אַנטייל פון פיל לעבנגעבליבענע פון דעם חורבן („האלאקאָוסט״) מיט סיימאן וויזענטהאַל, אין אַן אויפטרייסלענדיקע רעדע... און אַ רעדע פון מאיק דזשייקאָבס, איינער פון די לעבנגעבליבענע, וועלכער טוט גאָר וויכטיקע אַרבעט; אונטערנעמונגען אויפן געביט פון אונדזער אומבאַגרייפלעכן חורבן פון דעם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט...

עס האָט אויך אַנטייל גענומען אַן ישראל טאַנץ־גרופּע, וואָס האָט אויסגעדריקט אין די טענץ דעם גייסט פון גרויס האָפענונג פאַר אונדזער יידיש געפלאָגט און גע׳רודפ׳ט פאָלק...

עס איז דאַן געוויזן געוואָרן אַ סצענע פון יידישע קינדער מיט זייער לערערין, פּראַווענדיק יידישע טראַדיציאָנעלע ימים טובים.

נאָכדעם האָט מען געהערט אַ רעדע וואָס גאָלדאַ (גולדה) מעיר האָט געהאַלטן אין דאַלאַס, טעקסעס ניט לאַנג צוריק, איידער איר אַוועקגיין אין דער אייביקייט. עס איז געווען אַ היסטאָרישע רעדע, וואָס איז פאַרצייכנט געוואָרן פאַרן אַרכיוו פון דער צייט...

עטלעכע גאָר איינדרוקספולע פּאָעמען וואָס האָבן געשילדערט דעם „האלאָקאָסט״ זיינען געלייענט געוואָרן פון דאַלאַסער טאַלאַנטן אין ענגליש. איך האָב געלייענט אין יידיש מיין פּאָעמע, וואָס איז געווענדעט צו דער יידישער יוגנט: „ניט מער, ניט מער!״ פון מיין בוך

„פֿאַר וועמען זינג איך מיינע לידער?" צום ערשטן מאָל אין שטאָט דאַלאַס האָט מען געהערט יידיש אויף דער טי. ווי. סטאַנציע „קעי־אַי־אַר־עי", טשאַנעל 13. האַרווי וויינער, דער פּאָרזיצער פֿון דער פּראָגראַם, האָט געלייענט דאָס זעלבע ליד — „נעווער מאָר, נעווער מאָר!" אין דער ענגלישער איבערזעצונג פֿון יודל קאָהען. ער האָט דאָס ליד געלייענט מיט גרויס געפֿיל און פֿאַרשטענדעניש.

איך גלויב אַז עס איז אויך כדאי צו דערציילן, אַז רעיטשעל, מיין יינגסטע אייניקל, האָט פֿאַראייביקט איר באָבען צוזאַמען מיט דער פּראָגראַם פֿון צוויי־און־אַ־האַלב שעה אויף זייער פֿאָטאָגראַפֿיש־רעקאָרדיר מאַשין, ווי אַ געניטער בעל מלאָכה, און ווען איך קום אַריין צו מיינע קינדער אין הויז, ווערט גאַנץ אָפֿט אָנגעשטעלט די פּראָגראַם פֿאַר דער באָבעס פֿאַרגעניגן און צופֿרידנשטעלונג.

איך וויל פֿאַרענדיקן מיינע געדאַנקען וועגן דעם פּעריאָד, אויסדריקנדיק מיין גרויסע אַנערקענונג פֿאַר דער יידישער געשיכטע וואָס ווערט, ביז היינט־צו־טאָג, געוויזן אויף דער פּראָגראַם **„קאָנווענענט"** אויף דער טעלעוויזיע, פֿאַר אַ האַלבע שעה אויף טשאַנעל אַכט, „דאָבליו־עף־עי־עי, טי־ווי", איין מאָל אין מאָנאַט, דעם לעצטן זונטיק פֿרימאָרגן פֿון חודש, צוגעגרייט טאַלאַנטפֿול, מיט גרויס חשיבות, פֿון אַ קאָאָרדיניר־קאָמיטעט, אַראַנזשירט פֿון דער יידישער „וועלפֿעיר פֿעדעראַציע.

* * *

אין אַ קורצער צייט נאָך דעם אויפֿקום פֿון דער יידישער פּראָגראַם אויף דער ראַדיאָ, וואָס פֿלעגט געבן גרויס גענוס פֿאַר יידן אין דאַלאַס און אין אַרומיקע שטעט אין טעקסעס, אַלע זונטיק פֿרי פֿון 9:30 ביז צוועלף בייטאָג, האָט זיך אין קורצן אָנגעפֿאַנגען אַ שפּאָגל נייע באַוועגונג פֿאַר אויפֿלעבן „יידיש"... און אַ גרופּע שטאַרק־פֿאַראינטערעסירטע פּרויען האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַ קלוב, וואָס האָט אָנגענומען אַ פֿאָלקסטימלעכן נאָמען: דער „לאָמיר רעדן יידיש" קלוב.

דעם גוט־צוגעטראַכטן נאָמען האָט געגעבן שרה סטיין, די דאַמאָלסטדיקע וויצע־פּרעזידענטין פֿון דער „הדסה", אַזוי אַז דער קלוב איז געוואָרן פֿאַררעכנט ווי אַן אָפּשטאַם פֿון דער הדסה אָרגאַניזאַציע אין דאַלאַס... אַזוי צו זאָגן... ביי אונדזער ערשטער זיצונג איז חנה קאָזאָלטשיק דערוויילט געוואָרן פֿאָרזיצערין. זי פֿירט אָן דעם קלוב מיט איר גרויסער ליבשאַפֿט און פֿולן אחריות. מיר האָבן גלייך דערוויילט אַ רעקאָרדיר־סעקרעטאַר און פֿאַליע סטראָמבערג האָט זיך

אָנגענומען פאַר דעם אַמט. איך וויל דאָ אויסרעכענען די פרויען וואָס האָבן באַלד גענומען אַ וויכטיקן אַנטייל אין דער אַרבעט. זיי זיינען איירין לעמפּערט, וועלכע רעדט גוט יידיש; טובה גרינבערג, וועלכע איז צוגעקומען עטוואָס שפּעטער, נאָך דער גרינדונג, און האָט שוין באַוויזן צו געבן עטלעכע באַלערנדיקע לעקציעס פאַר אונדזער גרופּע אין שייכות מיט ישראל, פונעם סאַמע אויפקום פון דער יידישער מדינה. זי איז ביי אונדז פאַררעכנט ווי „די ישראלי".

חברה גאַלין באַזוכט אַלע אונדזערע מיטינגען און ברענגט גרוסן פון אונדזער אַרבעט אין קלוב צו דער הדסה אָרגאַניזאַציע. איר מאַן, חבר גאלין, אַ תלמודיסט, אַ לערער־פּרינסיפּאַל אין אונדזער אַמאָליקער העברעישער שול, איז זייער סימפּאַטיש צו אונדזער יידיש קלוב. ער האָט פאַר אונדז געהאַלטן רעדעס, אָנהויבנדיק פון „תורה, נביאים וכתובים" אויף אַ ווונדערלעכער יידישער מאָדערנער שפּראַך. אַ צווייטן מאָל האָט ער געבראַכט פאַר אונדז די נייעס פון דער צייט, וואָס עס קומט פאָר אין און אַרום אונדזער לאַנד ישראל, א.א.וו.

מרים גלאַצער־פונק, וועלכע איז פאַרשטייער און וויצע־פּרעזידענט פון דעם „סיניאָר סיטיזענס" קלוב פון דער יידישער פעדעראַציע אין דאַלאַס פאַר פאַרשידענע קולטור פּראָגראַמען, איז געווען די ערשטע אַריינצוקומען אין דעם „לאָמיר רעדן יידיש" קלוב. זי רעדט אַ מחיה׳דיקן יידיש און האָט וויפל מאָל געלייענט וויכטיקע צושריפטן צו אונדזער קלוב אין שייכות צו דער באַנייונג פון דער יידישער שפּראַך. מרים איז דער אַגענט פאַר דעם פאַרקויף פון מיינע ביכער. מיט גרויס פרייד און איבערגעבנקייט האָט זי מיין צווייטן בוך פאַרקויפט. אויסער אירע אַלע אויסגעצייכנטע אַרבעט פאַרן וווילזיין פון דער דאַלאַסער יידישער געמיינדע איז זי אויך מיין איבערגעבענע פריינדין. מיין ספּעציעלער לויב־געזאַנג פאַר מרים גלאַצער־פונק.

אַ יונגע פרוי וואָס פאַרשטייט נאָר אַביסעלע יידיש פלעגט קומען פאַרשרייבן וואָס ביי יעדער פאַרזאַמלונג קומט פאָר, אום צו ברענגען די נייעס צו די הדסה זיצונגען. איר באַליבטער נאָמען — אילעין מישעלאָוויטש.

גאָר אַ גוטן מיטגליד האָבן מיר צוגעקראָגן צו אונדזער קלוב. זי רעדט גוט יידיש, איז אַ פּראָדוקט פון אַן אַרבעטער רינג קינדער שול פון ניו יאָרק, ווי אויך אַ תלמידה פון אַ הויך־שול. איר נאָמען — חנה גאָלדשטיין. זי איז אַ וויכטיקער פלוס פאַר אונדזער קלוב.

שרה סטיין, וועלכע איך האָב פריער דערמאָנט, די שוועסטער פון דר. חיים קיש, אַ לערער פון עברית וועלכער וווינט אין ניו יאָרק, איז אויך אַ מיטגליד. מיט אַ צייט צוריק, ווען דר. קיש איז געווען צוגאַסט אין דאַלאַס, האָט ער פאַר אונדזער קלוב געלייענט פון די ווערק פון חיים נחמן ביאַליק און פון פאַפערניקאָוו... און מיט גרויס פאַרשטענדעניש, אויך די לידער פון מיין ערשטן בוך, „מיין טאַטנ׳ס ירושה"... דאָס איז פאַר מיר געווען אַ גרויסער געווס און אַ צופרידנשטעלנדיקע איבערראַשונג.

שרה סטיין האָט ביי אַ פאַרזאַמלונג געלייענט פונעם איבערבליק איבער גאָלדאַ (גולדה) מעיר׳ס בוך, איר אויטאָביאָגראַפיע, אין ענגליש, באַאַרבעט פון אַ וויכטיקן מיטגליד פון די „פּיאָנערן פרויען", רוט בראָדסקי. וויל איך איצט פאַרצייכענען, אַז שרה סטיין איז פאַררעכנט געוואָרן פאַרשטייערן פונעם קלוב ביי דער ערשטער זיצונג, ביי אַ גלעזל טיי מיט פאַרבייסונג, אין מיין היים. דאַן זיינען מיר פאַררעכנט געוואָרן ווי אַן אָפיציעלע אָרגאַניזאַציע פון „לאָמיר רעדן יידיש."

פון אָנהייב יאָר 1978 ביז היינט צו טאָג ציילט דער קלוב אַריבער פערציק מיטגלידער, און אָפטמאָל קומען צו פאַרבעטענע געסט, וואָס געניסן פון אונדזערע יידישע פאַרלייענונגען, פון צייט נייעס און פון לידער — רעציטירטע, אָדער געזונגענע, א.ד.ג.

אָנגעהויבן האָבן מיר די גאָר וויכטיקע אַרבעט מיט זעכצן פרויען. פון אָנהויב זיינען אונדזערע מיטינגען פאָרגעקומען איין מאָל אין צוויי וואָכן. מיר פלעגן זיך צוזאַמענקומען אין די היימען פון די מיטגלידער, אויף אַ פאַרוויילערישן אופן.

דאָס באַקענען זיך נאָענטער איינע מיט די אַנדערע האָט דערוועקט דעם אינטערעס צו דער געהויבענער, קולטורעלער יידישער ליטעראַטור.

און די יידישע שטאָט דאַלאַס האָט אַנערקענט דאָס׳געווונשטע פאַר דער אויפלעבנדיקער יידישער שפראַך... אַזוי אַז ס׳איז דערגאַנגען צו דער פרויען אָרגאַניזאַציע פון טעמפל עמאנו־על. און ווען די פרעזידענטין פון דער „סיסטערהוד", ראָוז טאָבי, האָט אויף אַ זייער ערנסט־פריינטלעכן אופן איינגעלאַדן אונדזער קלוב צו פירן אונדזערע זיצונגען אין דעם גרויסאַרטיקן טעמפל עמאנו־על איז דאָס פאַר אונדז יידיש־רעדנדיקע, געווען די דערפרייענדיקע איבערראַשונג, איבער אַלע בעסטע דערוואַרטונגען.

פירן מיר איצט אונדזערע דערפּאָלגרייכע מיטינגען אינעם טעמפּל עמאנו־אל. איין מאָל אַ חודש.

יעדן לעצטן דאָנערשטיק פון חודש ווערן פאַר אונדז צוגעגרייט די טישן, די שטולן, די געשמאַקע קאַווע און אפילו די פּאַפּירענע קרעדענצן צום סערווירן. און מיר, די מיטגלידער, ברענגען זיסע געבעקסן און פאַרברענגען אויף אַ פריינטלעך קולטורעלן אופן, ווי עס וואָלט זיך אונדז אפילו אין די בעסטע חלומות אַזוינס ניט געקענט אויס׳חלום׳ען. פאַר אונדז אַלעמען איז עס די גרעסטע פרייד אַזוינס צו דערלעבן!... הלוואי אויף לאַנגע, שלום׳דיקע, פרוכפּערדיקע יאָרן...

איידער איך גיי ווייטער אין מיין דערציילן, וויל איך פאַרהערלעכן דעם נאָמען, אברהם קאַזאַלטשיק. דער גוטער מענטש גיט זיין צייט, מיט זיין גוטן ווילן, צו ברענגען און פירן צוריק די פרויען און די מענער צו יעדער זיצונג. זיין איבערגעבנקייט פאַר אונדזער יידיש קלוב און זיין אַרויסהעלפן צייטנווייז מיט אַ גוט וואָרט, העלפט אונדז אומבאַשרייבלעך אָנצוגיין מיט דער וויכטיקער אַרבעט.

קאפּיטל ניין
געדאַנקען

אין דער זעלבער צייט, ווערט מיין צווייטער בוך, „פאַר וועמען זינג איך מיינע לידער״ אַרויסגעגעבן אין ניו־יאָרק אינעם יאָר 1979, רעדאַגירט פון דזשאַנעטביילין קאָהען. יודל קאָהען, דער אומדערמידלעכער איבערזעצער און איבערגעגעבענער פריינט, צוזאַמען מיט דער ליבער דזשאַנעט, האָבן מיט זייער פילפאַכיקן אינטערעס צו מיין ליד, פאַרשענערט דאָס אַרויסגעבן פונעם בוך אַזוי, אַז די לויב־געזאַנגען פאַר זייער געשמאַק און קינסטלעכן צוזאַמענשטעל פון דעם צוויי־שפּראַכיקן ווערק איז הויך אָפּגעשאַצט געוואָרן.

צום כבוד פון מיין צווייטן בוך בין איך געווען איינגעלאַדן צו דעם „סיסטערהוד לאָנטשאָן״ פון טעמפל עמאנו־על, ווו מיין בוך האָט זיך פאַרקויפט. אונדזער „לאָמיר רעדן יידיש״ קלוב איז געווען איינגעלאַדן צו דעם פיינעם יום טוב. די רעדע וואָס איך האָב געהאַלטן אין יידיש, איז געווען איבערזעצט און געלייענט פון ראָוז סעגינאָוו, די גאָר פּאָפּולערע פערזענלעכקייט ביי אונדז אין שטאָט.

פאַר אונדז אַלעמען איז די פרייד געווען אַ דערפאָלגרייכע, צופרידנשטעלנדיקע איבערלעבונג.

* * * *

דערווייל איז מיר איצט אַרויפגעקומען אויפן געדאַנק די צייט ווען די דאַלאַסער יידישע פעדעראַציע האָט זיך אַרומגעזען, אַז פון די אַלע יאָרן וואָס יידן האָבן זיך באַזעצט אין דאַלאַס, טעקסעס, זיינען כמעט ניטאָ קיין „מעמאָראַביליע״ פון פאַרצייכנטע פאַסירונגען פון די כמעט הונדערט יאָר איינוואַנדערונג פון יידן אין אַלע טיילן פון דער גרויסער שטאָט, — טעקסעס... און אויך אין אונדזער שטאָט, דאַלאַס.

ביי אַ זיצונג פון פאַראינטערעסירטע מענער און פרויען פון דאַלאַס, איז מיט פולער איינשטימונג באַשלאָסן געוואָרן אָנצוהויבן אַ צוזאַמענקלייב פון פאַרשידענע אַלטע (אַזוי צו זאָגן) געשעענישן, פון געשריבענע, אָדער געדרוקטע אַלט־יאָריקע צייטונגען, זשורנאַלן, פאָטאָגראַפיעס פון יידישע פערזענלעכקייטן, וועגן שולן פון דער אָרטאָדאָקסיע, שולן פאַר קאָנסערוואַטיווע און דעם רעפאָרם טעמפל,

פאַר רעפאָרמירטע, דאַמאָלסטדיקע דייטשישע יהודים... און אָנצוהויבן אַרבעטן אויף דעם געביט פון זאַמלען אַן אַרכיוו... פאַר דער געשיכטע פון יידן אין דאַלאַס, און אין טעקסעס בכלל.

צוויי איבערגעבענע פרויען: דזשינדזשער דזשייקאָב און רוט קעהן זיינען געווען די ערשטע, און זיינען ביז היינט צו טאָג די פירער פון דער וויכטיקער אונטערנעמונג. זיי היטן אָפּ יעדע שטיקעלע פּאַפּיר וואָס האָט אַ שייכות צום אינטערעס פאַר דער צוקונפטיקער געשיכטע פון די יידן אין דער שטאָט דאַלאַס, טעקסעס... גאָר אַ וויכטיקער, געהויבענער אויפטו!

אינעם יאָר 1976 האָב איך אויסגעאַרבעט פאַר דעם אַרכיוו די געשיכטע פון אונדזערע טעטיקייטן אַרום דער באַליבטער „אַרבעטער רינג קינדער שול״. אינעם נייעם „יידישן קאָמיוניטי סענטער״, אינעם פּראַכטפולן נייעם בנין, קען מען כמעט זען דעם גרויסן אויפטו פון דעם „אַרכיוו״. מיינע ערשטע צוויי ביכער געפינען זיך אין דעם אַרכיוו.

די אַרבעט איז נאָך ניט אינגאַנצן צוזאַמענגעשטעלט, אָבער באַדייטנדיקע אויסזיכטן ווייזן דעם וועג פון פולקאָמער דערגרייכונג.

* * * *

מיט אָט די אַלע פאַרשידענע וואַרימע געפילן וויל איך מיין לעבנס געשיכטע פאַרענדיקן... דערמאָנענדיק מיט כבוד און גרויס ליבשאַפט מיין לעבנס-באַגלייטער, הערשל, און אונדזערע גליקלעכע פיר-און-פערציק יאָר צוזאַמען... אונדזערע גייסטרייכע פאַרמעגנס — די דריי ליבע, גראַטענע זין — ראובן, דוב און נחום, מיט אונדזערע צוויי טייערע שניר — אמיליא און רוט, וואָס האָבן אונדז באַגליקט מיט אַכט אייניקלעך, אומבאַשריען... וועלכע זיינען באַקרוינט געוואָרן פון דער באָבען, געוויינטלעך ווי „מיין שיר השירים״...

מיט פולער דאַנקבאַרקייט און מיט ליבשאַפט פאַרצייכן איך מיין אַנערקענונג צו מיין דאַלאַסער משפחה — מיין טאַנטע און אָנקל, טעמע און סעם טאַבאַלאָווסקי; און מיין טאַנטע און אָנקל פעני און איזי ווייַל, פאַר די אַלע יאָרן וואָס מיר איז באַשערט געווען צו בלייבן לעבן, די איינציקע פון מיין גאַנצער פאַמיליע. אָן זייער הילף און אָן זייער גוטן ווילן מיר אַהערצוברענגען, וואָלט אפילו קיין זכר ניט געבליבן פון דער גאַנצער פאַרצווייגטער חנה און מרדכי מאיר קליימאַן משפחה אין סוואלק, אויף שול גאַס, נומער 34.

צו מיינע רייפע איין־און־אַכציק יאָר האָב איך באַוויזן צו לאָזן ווי אַ ירושה פאַר מיינע קינדער און אייניקלעך די געשיכטע פון מיין לעבן.

די איבערזעצונג אין ענגליש, מיט געפיל און טיפער פאַרשטענדעניש, פון יודל קאָהען צוזאַמען מיט זיין ליבער דזשאַנעט וועט, מיט האָפענונג און מיין טיפן גלויבן, דינען צום המשך לדור דורות אין דער אַנדרעס משפחה.

חיה רחל קליימאַן אנדרעס,
דאַלאַס, טעקסעס, מאי, 1980

ל י ד ע ר

זיינען יאָרן געלאָפן

זיינען יאָרן געלאָפן, אייביקער שטראָם,
דאָס לעבן האָט דיך באַהאַוונט; —
סיי האָסטו געזונגען
סיי געמאַכט האָסט אַ גראַם,
סיי אויף אייגענעם אופן געדאַוונט . . .

צי פאַרפאַסט האָסטו לידער,
פון אומעט, — — — פון פרייד,
צי געשפּילט האָסט מיט קינדער
סיי געמאַכט האָסטו קירצער
צי לענגער דיין קלייד? — — —

יאָרן לאַנגע, אָפּטמאָל פאַרדריסלעכע,
פאַררעכנט האָסט זיי פאַר גוט,
זיינען ווינטערס און זומערס
געגאַנגען פאַרביי
אין ליכטיקן מוט.

זינגסטו איצט לידער,
ווידער פון צייטן אַמאָליקע,
פון ליבשאַפט, פון אייביקער,
טיפער פאַרוואָרצלטער
פון וואַכעדיקייט טעגלעכער.

זינגסטו ווידער די לידער
פון צייטן אַמאָליקע,
פון „אַני מאַמינ׳ס בביאת המשיח״
און האָפענונגען ליכטיקע? — — —

זינגסטו ווידער די לידער
פון שבתים און „זמירות״ צעזונגענע,
פון ימים־טובים פאַרהיילקטע
מיט התמדה געדאַוונטע.

דערמאָנסט ווידער און ווידער
די שמונה עשרה׳ס אויסגעשטאַנענע,
אויף נסים זיך אייביק געוווּנטשענע,
און דו פרעגסט איצט אין לידער,
אין צייטן היינט וועלטלעבע: — — —

די גאָרע וועלט איז אין קידער־ווידער,
ווו? — ווען? — קענען גילטן נסים פאַרהייליקטע?
ווען גופים פאַרהונגערט — פאַר׳חלש׳טע,
אין וועלט א צערודערטע
אין בלוט צעקאַליעטשעטע.

וועט ווען קומען אַ צייט,
פון נאָענט, צי פון ווייט?
ווען מענטש וועט פאַרזאָרגט זיין
מיט ברויט?
ווען וועט מענטש זיין רואיק און זאַט?
ווען וועט קומען דער אויסלייזער, דער שליח —
דער וועלט׳ס אויסגעבענקטער „משיח?״.

* * * *

ניט דערזונגענע לידער

(געווידמעט הערשלען)

אין טיפעניש פון מיין נשמה
שטאַמלען לידער ניט דערזונגען...
וואַרט איך אַלץ אויף דער הסכמה
פון מיין גלויבן, זיי צעקלינגען.

זאָל איך זינגען איצט פון אומעט?
פון קלעמעניש? פון צער?
וועל איך אפשר ניט פאַרטרייבן
דעם דורשט צום ליד דערפאַר. — — —

וועל איך פרובירן פונעם קלעם,
אַרויסהויבן אַ פרייד.
און די אָנגעזאַפטע, טיפע ליידן,
אויסוואָרצלען, פאַרטרייבן...

ליבער הערשל,
דו האָסט פאַרזייט
די גראָזן, בוים און בלום...
אַזויפיל שיינקייט מיט דיין מי צעשפרייט,
אַזויפיל פראַכט פאַרשאַפט אַרום!

הייליק שוועבט דיין ליבע טריישאַפט,
דיינע וואָרצלען מאָנען פון מיר מיין געדויער,
ניט אין טרער, נאָר מיט קראַפט,
צעשלאָגן מיין בענקשאַפט און באַדויער.

ס׳איז מיר נאָענט דיין לייב און לעבן,
אַלץ אַרום דערמאָנט אָן דיר,
דיין נאָמען לעבט אויף מיינע ליפּן,
איך הער, דו ענטפערסט מיר....

* * *

מיין בענקשאַפט

(געווידמעט הערשלען)

ווי מעקט מען אויס די שרעק פון די אויגן?
מיינע שוואַרצאַפּלען זענען
נאָך מיט דיין פּנים מיר פאַרצויגן.

נאָך דוכט מיר, דו רעדסט, רעדסט נאָך צו מיר,
און אָט פאַרשטילט כהרף־עין,
דיין לעצטער טיפער אָטעם־פּיר,
ווי אַ בליץ, וואָס לויפט דורך אַ רעיון — — —
— — — — — — — — — — — —

יונגע, געלע פרילינג בלומען,
דו האָסט זיי פאַרזייט,
איך שנייד
אין פרימאָרגן איצט
אין ניינצן זעכציק זיבן —
פאַר דיר, מיין ליבער,
זיי צונויפגעקליבן.

פרי, ווי פרי זיך אויפגעכאַפּט,
זיך פאַרבענקט נאָך דיר,
טראָג איך דיינע בלימעלעך
מיט ציטער צו דיין ערדן־טיר...

אַרום דאָ אַלץ איז אומבאַוועגלעך,
ס׳גיט זיך ניט קיין ריר,
בלויז די בלומען אין דער וואַזע —
בוקן זיך פאַר דיר...

* * *

69

צו דיר — מיינע לידער

ווי חרוב דו ביזט, מיין יידישע שטאָט
הייזער דיינע פֿאַרוויסטע,
צעבויגן דיינע ווענט
שולן, בתי־מדרשים פֿאַרשטומטע.

יידישע גאַסן, איינגעפֿאַלענע שטיבער,
איר שטומט אויס אַ שווייגן אין צער.
ווי פֿאַרשאָטענע גריבער,
דערציילט איר פון חורבן, פון געפֿאַר.

אויפֿן שול־הויף און בית־מדרש,
קיין יידישע קינדער, קונדסים
צעשטיפּטע, להכעיס ר׳ פּנחס דעם שמש —
פֿאַרשניטענע יונגינקע מתים!...

פֿאַרוויסט דאָס יידישע געסל
קיין טאַטעס, קיין קול.
דאָ געוווינט האָט דער חסיד ר׳ געצל,
נישטאָ מער דער קלאַנג פון אַמאָל.

געביין אונדזער יידישער;
צאַפּלסט אין מיינע גלידער,
חורבן פֿאַרשטומטער, קרבן צעאַשטער,
צו דיר — מיינע לידער.

* * *

70

אין אייביקן בענקען

סוואַלק, שולגאַס, פּיר־און־דרייסיק,
אונדזער אַמאָליקער אַדרעס.
פאַרשמעקט האָט לופט אין פרילינג דאָרט
לילאַ־ווייס־קאָלירטע בעז.

אונטערן באַרג דאָרט האָט גערוישט
די טשאָרנאַיאַ אַנדזשאַ און געשווימט,
אירע שטיינדעלעך מיט מאָך באַוואַקסענע
געגלעט און אַ סוד אַריינגערוימט.

שפּראָצט אויך איצט דאָרט נאָך אַ גרעזל?
בלעטערן נאָך די יונגע צווייגן
אויף די אַלטע זקנים־ביימער?
צי אַלץ דאָרט ליגט אין שטומען שווייגן?

גאָרטן יידישער, איך זע דיך ניט פאַרזייט
קיין בורעקעס, קיין ציבעלעך, קיין רעטעכלעך, קיין מערן.
אויף הפקר אַלץ, אין טיפן צער צעשיידט.
פאַרשפּאָרט האָסטו, ייד, פון תכלית קלערן...

ס׳פלעגט דאָרט הילכן זאָרגלאָז דאָס מיידלשע געלעכטער
פון רבקהלען, פון באַשעלען און שיינקען.
אוי, ווי שווער איז, גאָט געוועבטער!
ווי שווער איז נאָך די שוועסטערלעך דאָס בענקען...

71

שולגאַס, נומער פיר־און דרייסיק,
דיינע וועגט — חושך, וויסט.
שטורעם ווינטן רייסן בייסיק,
בלוטיקער פאַרפלייץ נאָך גיסט...

אויפן נומער פון מיין שטוב
אבלים־ליכט עס צאַנקען...
אין מיין האַלדז — אַ פאַרשטיקטער קנופּ,
און ס׳קלעמען פיבעריש געדאַנקען...

* * * *

מיין מאַמעס טרער

(ערב פסח, אַ פּראַסטיק באַג׳נען 1921)

אין אַ ווינטער קאַלטן מאַרק־טאָג,
ווען אַלץ אַרום געווען איז נעפּלדיק פאַרשלאָפן,
איז מיין מאַמע, אין מיט׳ן „מודה אַני״ זאָגן,
מיט איר קאָשעק איילנדיק
צום מאַרק אוועקגעלאָפן.
טאָמער מאַכט זיך וואָס צו קויפן?
אַ הון, אַ גענדזל, צי אַ קאַטשקע,
און אין שטאָק פינצטערניש פאַרטאָג
מענטשן לויפן — — —
קונים מער ווי סחורה אויפ׳ן וואָגן.

„באַטיושקאַ! וויפלווילסטו פאַר דיין גענדזל?״
טוט מיין מאַמע מילד, דעם פויערל אַ פרעג,
און דער פויער מיט גרויס חוצפּה
שמיצט זיין פערד, זיין אַלטע שקאַפּע
און צערעוועט זיך אויף בייזן קול: — — —
„טי זשידאָווקע!, די וועלט פאַר דיר איז גאָר אַ קנאַפּע!״

שפּרינגט די אלטע שקאַראַבאַנדע,
מאָרדע פערדישע גדלות׳דיק פאַריסן, — — —
ווי עס שטייט אים אויך ניט אָן דער קונה,
האָט מיין מאַמע ליפּן אירע איינגעביסן; —
„זעט נאָר, יידן, אַ בעל העזה׳ניק אַזוינער!
אַזא יאָר! — אַזא מזל
אויף אַלע וויסטע שונאים!״
מורמלט שטיל פאַר זיך מיין מאַמע,
ווייַ געטאָן צופיל,
האָט עס איר מסתמא . . .

זי קומט אהיים
ליידיק איז איר קאָשעק,
ווי אין קלעם אַלע אירע גלידער,

פאַר אירע אויגן שווינדלט חוצפה׳דיקער פויער
מיט זיין לאָשעק,
ווי זיין בייטש שמיצט פאַרביי איר פנים ווידער . . .
„אַז אָך און וויי, מיין יידל,
ביזט אין גלות
אַ ליאַדע איינער לאַכט דיך אויס אין פנים,
אַזאַ מזל! — אַזאַ יאָר,
אויף אַלע וויסטע שונאים!״ . . .

און פון זיך אַרויסגערעדט,
מיט אַ טרער זיך גלאַט אַזוי פאַרביסן, — —
פאַרטרערטן פנים מיט פאַרטעך אָפגעווישט,
און זיך פון מיינע הענט אַרויסגעריסן.
צוריק אין מאַרק זי איז אַוועק,
מ׳קען דעם מאַרק־טאָג ניט דורכלאָזן; — — —
אין שטוב עסן איז כמעט נישטאָ אַ לעק,
אויף גאָט׳ס באַראָט שווער זיך צו פאַרלאָזן . . .

מאַמע מיינע!
דיין צעקלעמט — אחריותדיקע טרער
פאַרעקשנט, פאַרזייט האָט אַ זוימעלע אין מיר,
אַ האַלב־יאָרהונדערט איז שוין דאָ דערביי,
און היינט נאָך, לעב איך עס איבער פונדאָסניי.

איך פיל אָפט איר טרויעריקן באַריר,
שוין האַלב־יאָרהונדערט!
און מיין מאַמעס טרער,
צאַפּלט נאָך אַלץ אין מיר.

* * * *

פסח — זמן חרותנו

פסח טעג! — פאַר וועמען זענט איר באַפרייטע?
טעג, פרישע, לעבעדיקע,
טעג פול מיט אָטעם
אין פרילינג זון צעשיינטע.

שרייב איך היינט שורות
דוכט מיר ביים פולן זינען
קריכן פאַרעקשנט רעיונות
טיף פאַרבענקטע אינמיטן דערינען; —

כ׳פאַרצייכן; און דווקא
דעם חורבן פאַרליטענעם;
כ׳באַרעכן; און דווקא
דעם כופל פאַרלאָרענעם: —

מיינע שוועסטערלעך דריי,
זייערע מענער, שוין זעקס.
קינדערלעך זיבן,
איינס און איינס, ווי געקליבן.

טאַטע און מאַמע,
געבענטשטע — מיט קינדער געראָטן
פאַרשניטן אין יוגנט דאָס סאַמע,
אַפילו מיט ערד ניט פאַרשאָטן. — — —

און נישטאָ איז מיין ברודער
נישטאָ איז זיין פרוי
און נישטאָ זייערע קינדערלעך צוויי,
פאַרשוואונדן ווי פרימאָרגנדיקער טוי . . .— — —

אויף הפקר צעטראָטן, צעפּולווערט,
ווי פון אייזן, די נערוון פאַרטראָגן
דיינע קינדער ביים סדר ווען פרעגן
קשיות פאַרוואונדערט,
קלער זיי אויף! — —
אַ „נייע הגדה" מיר פאַרמאָגן . . .

היינט וואָס איז צום ריידן, צום זאָגן?
אַ תּכלית — ווי פולווער צעפלויגן. — — —
צערונען די בלוטן, אויף גאַסן, אויף ראָגן,
טויטע, אָפענע, מענטשישע אויגן.

פרעגן ביי וועמען; — — ווי קומט עס?
ווי געשיקט זיך? — — —
אַזאַ גרויל! — — — אַזאַ חורבן! — —
פאר גאָרער וועלט — — יידישער קרבן?— —

שווייג איך, — — שטומט אין מיר דאָס לשון,
דעם צער, ווי העלד פאַרטראָג איך,
צעזשאַרעטער אַש איז פאַרלאָשן.
פסח, אונדזער יום טוב!,
טעג, פאַר וועמען זענט איר באַפרייטע?
טעג, פרישע, לעבעדיקע,
טעג פול מיט אָטעם,
אין פרילינג־זון, צעשיינטע! . . .

****

שוידער פון צוואָנציקסטן יאָרהונדערט

ווי לאַנגזאַם דו ציסט זיך מיין נאַכט!
און ווייט איז נאָך צו ליכטיק טאָגן.
עס האַט ווער חורבן אויף דער וועלט געבראַכט
מיין זינען איז פול מיט אַלט־ווייטיקדיקן נאָגן.

עס האָט ווער מענטשנס לייבער אין קרעמאַטאָריעס
געברענט, געשטיקט אין שוואַרצן רויך.
געשפּילט האָט דער שונא אָראַטאָריעס
ווען אויסגעשעפּט האָט לעצטער טראָפּן בלוט אין מוח.

שלעפּסט זיך, ייד, מיט תּלית און תּפילין,
דיינע פיס זיי דינען דיך קוים.
דו הערסט, דיר דוכט, מוזיק גאָר שפּילן,
אָ באָגלייטונג צום פינצטערן טרוים? — — —

ווער קען די גרויזאַמקייט באַגרייפן?
ווער קען שטילשווייגן און ניט דערמאָנען,
די גזירה גענומען האָט זיך פון וואַנען?
צו פאַרניכטן אומשולדיקע זעקס מיליאָנען! . . .

אַ וועלט אַ גאַנצע האָט געשוויגן,
צו קיינעם דערגאַנגען איז וויסטער קלאָג,
טרויעריקער בלוט־צעווייקטער ניגון,
פאַר וועלכע זינד? — — פאַרוואָס די פּלאָג? — — —

דער קלעזמער געשלעפּט מיט זיך האָט פידל,
דאָס קינד — — איר ליאַלקע, ווי אַ מאַמע,
און דער רב אין שבתדיק קאַפּאָטע מיט'ן רידל,
פאַרצייכנט איצט אַ מאָלער, אָט די שוידער דראַמע.

77

טראָגט אַ ייד אַ ספר תורה, צוליב זכות
און טרערן גיסן אויפ'ן סאַמעטענעם ,,מענטל". —
נאַצי מיט זיין פעלענעם רימען, אין פריילעכן גענוס . . . ,
ציילט — — — שטעלט צו יידן צו דעם ,,ווענטל" . . .

פאַלן לעבנס גרויס און קליין,
ווערן ווענט באַשפריצט מיט בלוט.
באַרויבטער ייד! דיין טיפן צער באַקלאָג, באַוויין,
נאָר ניט פאַרליר דיין ווערט, דיין מוט!

האָט ווען דאָס וויינען, צי דאָס קלאָגן
צוריקגעבראַכט דעם שוידערלעכן פאַרלוסט?
עס האָבן תפילות און ברכות זאָגן,
אין אָפגרונט פאַרשלונגען ווערן געמוזט . . .

אַך, דו, גאָטעניו! פון גאַנצער וועלט דער האַר!
פאַרוואָס האָסטו דערלאָזן צו אַש, און צו פייער?
ווי האָסטו פאַרנומען מענטשלעכן צער?,
און געלאָזן דיין פאָלק באַצאָלן אַזוי טייער! . . .

אמת! געהאָנגען האָט זיך דאָרט איצט אַ נאַצי אויף אַ שטריק,
ניט דערגאַנגען אים דאָס העלדזל, — —
צערויבט האָט ער פון מענטשהייט אַזאַ שטיק! — — —
וועט איצט אַ צווייטער מאָלער עס מאָלן מיט זיין פענזל . . .

און נאָך אַ נאַצי רויבער נעמט זיך איצט דאָס לעבן,
ער שפרינגט פון הויכן מויער,
אַ גוטער אָנהייב, גאָטעניו, כ'לעבן;
אַ ביסל היילונג איצט צו אונדזער טרויער.

אָבער טויזנטער נאָך רוצחים לעבן ווי די גראַפן,
אין אַלע טײלן וועלט.
שונאים קענען גוט מיט זיי זיך שאַפן,
עס האָט היטלער דאָך מיט זיי געקנעלט! . . .

נאָך ניט געענדיקט איז אונדזער טרויעריקע געשיכטע,
עס לעבן נאָך תּליונים, זיי זיצן אין ווייכע שטולן.
מיט ציינער צעקריצטע, און אויגן גזלנישע,
ווי ווייט מיר זיינען נאָך צום פרייען אָטעם פולן.

צו לאַנגזאַם ציסטו זיך, מיין נאַכט,
און ווייט איז נאָך־צום ליכטיקן טאָגן,
עס האָט ווער חורבן אויף דער וועלט געבראַכט,
ווי שווער ס'איז אונדזער ווייטיק צו פאַרטראָגן! . . .

* * * *

79

די נומערן אויף דיין האנט, ניט פרעג!...

דערפילט האָסטו דאָס ברען,
אויף הויט -- אויף פלייש,
אין דיינע בלוטן.
איך באטראכט די נומערן אויף דיין האנט;
איך פיל ווי דיין קאָפּ ווערט הייס,
פילסט ניט מער
דאָס ברענען פון מאשין-נאָדל, פארשארפטער, —
ווערסט אויס מענטש,
ביסט נאָר א נומער אויף דיין האנט. —
איינגעקריצט האָבן זיך אין מיין מוח,
אזויפיל לעבנס - מענטשלעכע -
פארטיליקטע,
צווישן זיי אויך מיינע ליבסטע -
מיינע נאָענסטע; ---
מיין מאמע, - מיינע שוועסטערלאך, -
מיין ברודער, דער ציטעריקער,
דער איין-און-איינציקער. ---
גאָט, אלוועלטלעכער!
פארוואָס? פאר וועלכע זינד?
און איך, אין מיין פינצטערן געמיט,
שריי געוואלד!......

גראָבסט פאר זיך א טיפע גרוב?
מ'הייסט שפרינגען!...
א שטופּ ---
און ביסט שוין אין דער טיף,
א שטורך מיטן ביקס
און ליגסט שוין איינגעלייגט
אין טייך פון בלוט. ---
מיט ערד פארשאָטן ווערט דיין גוף,
ביסט אויס מענטש,
ביסט נאָר א נומער אויף דיין האנט??

ווי גרויס איז דער ווונדער
זאָגסטו אצינדער,
דו ווייסט ניט אליין
ווי אזוי ??? ---
,,פרעג ניט איצט,
ווי אזוי געראטעוועט כ׳האָב זיך ---
כ׳בין לעבן געבליבן,
די גרויל צו דערציילן!״---
כ׳בין דאָך גאָר קיין מענטש,
נאָר נומערן אויף מיין האנט...
פרעג ניט מער...
ווייל איך ווייס ניט,
כ׳געדענק ניט,
און דערציילן איך קען ניט...
צו טיף איז דער בלוטיקער שניט,
אין מיין וויסטען געמיט״
ניט פרעג! - - ניט פרעג!....

* * * *

צעשראָקן אויפֿן טעלעפאָן

איך האָב אויגן מיינע נאָרוואָס צעעפנט,
די אָקסלען שלעפעריק צעצויגן,
און אַט, קלינגט שוין אָן דער טעלעפאָן
און לאָזט מיר ניט אַ וואָרט דערלייגן . ..

האָסט שוין געוויס געהערט פון דעם פחד און אימה,
אויף מענטש, אויף פיש און להבדיל בהמה.
פאַרשפרייט האָט פאַרניכטונג פון פופציק מעגאַטאָן
אַ באָמבע, רחמנא לצלן! . . .

עס פליט דער פולווער אין דער לופטן,
ס'ווערט צעמישט מיט שטויב און רעגן,
ס'וועט צעשטערן בלומען דופטן,
און וועט פאַרניכטן גלייכע וועגן! . . .

קיין באַהעלטעניש וועט העלפן,
ניט אויף בוידים, ניט אין קעלער,
עס ווערן פעלדער אונדזערע פאַרשאָלטן,
מיט סם המות אין די טעלער.

ווייץ און קאָרן קאָפּ גענידערט,
ניט צום זעטיקן, נאָר פאַרסמט און צעפיבערט,
וואָס פאַר אַ זינד, וואָס פאַר אַ זינד!,
ס'וועט אויך ניט זיכער זיין דאָס מילך פאַר'ן קינד! . . .

דאָס פלייש פונ'ם עוף, פונ'ם שעפּס און פון קו,
קאַרטאָפל, ציבעלעס און מערן,
אַלץ ווערט צעשטערט, איך האָב קיין רו,
ווילדער פחד נעמט אַרום מיין קלערן . . .

דערלויב, דערלויב, מיין פריינט, איין וואָרט דערלייגן,
באַרויקן דיין ציטער, דיין שרעק,
עס קען יעדעס לאַנד זיך דערוועגן,
און חתמענען, חלילה, דעם שוואַרצן פלעק!

יעדעס לאַנד שאַרפט די ציין מיט אייזן און מיט שטאָל,
בויט פאַרניכטונג פאַר דער וועלט.
ניט וואַגן וועט מענטש ביים פולן זינען,
צעשטערן, פאַרניכטן די וועלט, אין מיטן דערינען.

באַרויק זיך, פריינט, די וועלט גייט ניט אונטער,
באַפריי דיין האַרץ פון פחד און פון זאָרגן . . .
האָף און גלויב — זיי מונטער,
שאַף און בוי פאַר היינט און פאַר דעם מאָרגן!

****

ניט פאַרגעסן!

ווילסטו זען די וועלט
אין איר ריכטיקן קאָליר?
עפן דיינע אויגן,
זע!
מיט אינעווייניקסטן דערשפיר,
ווי אַנפאַרטרויט דיין צוקונפט איז
די מערדער פון דיין פאָלק.

לאָז ניט דאָס פאָלק גענאַרן,
נאָך ניט פאַרגליווערט איז אייגן בלוט.
לאָז כבוד ניט פאַרשעמען,
דערפירן צו שאַנד און שפּאָט.

זע,
די גראָבע בייכער
באַזויפן ווידער פרייליך
קייכן פון געלעכטער:
באַלד, אָ, באַלד קומט די צייט
און פאַרנעמען וועלן זיי
אונדזער אָרט צוריק?

לאָז זיך ניט גענאַרן, פאָלק.
מען פאַרנאַרט שוין ווידער, זעסט?
היט דעם אָנדענק פון קדושים,
ניט פאַרגיב, און ניט פאַרגעס!

* * *

אַ נאַכט אַ לאַנגע*

אָפּטמאָל, ווען די נאַכט איז לאַנג —
שווער זיך דעם פרימאָרגן צו דערוואַרטן,
רוק איך מיר לאַנגזאַם פון מיין בעט אַרויס,
אויף שנעל טו אָן שטעק שיך
און אַ קאַפּאָטע אויף דער פּלייצע —
כ׳נעם מיין פעדער און פּאַפּיר,
און מאַך איבער זיי „המוציא״....

— פון שטילקייט מיר אַרום,
כ׳וויל קריגן מיין געניוס,
שרייב איך מיר איין שורה אָן,
אַ צווייטע, און אַ דריטע...
פאַרמעסט זיך אין אַ גרויס פאַרנעם; —
וואָלט איך וועלן איצט באַשרייבן
וואָס איך זע אין מיין געדאַנק
אין אַ גרויס געוועב, אין האַרציקן פאַרקלעם...

און דאָס געוועב איז לויטער־קלאָר, — — —
דוכט זיך מיר,
כ׳וועל עס אָנשרייבן אָט נאָר!...

קומט צופליען גאָר אויף שנעל
אַ געדאַנק... אַ צווייטער... און אַ דריטער...
פאַרטומלט און פאַרפּלאָנטערט...
שוועבט אַוועק ווי אַ חלום, אַ צעדרייטער...

כאַפּן קען איך מער צוריק
דער שטן איז מקטרג;
בלייב איך זיצן אין מיין פּלאָנטער
מיט אומעט אין מיין בליק.....

עס העלפט ניט מיין פאַרשניצטער בליי־פעדער...
ניט דאָס ווייס פּאַפּיר,
ניט די שטילקייט מיר אַרום....
בלייבט דאָס גאַנצע טראַכטן
אין מיין זכרון שטום....

דערהער איך ווי פון צווייטן צימער
רופט אַ שטימע, ווי פון שלאָף;
מיט אַ קול כמעט פון קימער:
„פון דיין טראַכטן מאַך אַ סוף!״

„צייט אַוועקלייגן ס׳געצייג,
מיט דאָס שרייבעריי...
צייט אַריינקריכן אין בעט,
און איינשלאָפן אויפסניי!...״

* * * *

*(ניט איבערזעצט אויף ענגליש)

באַגינען

אויפעמאַכט די אויגן,
אַ ריר מיטן גוף,
אַקסלען צעצויגן,
צו זיך איך גיב אַ רוף: —

מענטש! ביזט אויף? דו לעבסט!
ניט צעפּטר פרימאָרגן,
פון בעט קריך אַרויס,
מאַך צונישט דיין אומעט פון דיינע זאָרגן . . .

גרייט צו אַ טאָג מיט זון
און ליכט פאַרן מענטש,
אויב קענסט ניט מיט אַ טאַט,
פארזיס מיט דיין וואָרט . . .

מיט טרייסט און מיט ליבשאַפט,
האַלדז און קוש, נעם ארום
דעם יונגען דור, דאָס קליינע קינד,
ניט דערמאָן מער „ווײ און ווינד״ . . .

צעזילבערטע שטראַלן
צעוואַרעמען דעם גוף,
צעציען די אַקסלען,
צום לעבן אַ רוף! . .

* * * *

פאַרפלאַנצט אַ בוים

(געווידמעט הערשלען)

ווי אויסגעוואָקסן דו ביסט, מיין בוים!
דערגרייכסט שוין באלד צום דאַך.
באצירט מיט גרין דעם הימל־רוים,
און צערעדט האָסט זיך אויף ביימער־שפּראַך.

אָט, דוכט זיך, גאָרנישט לאַנג
פאַרפלאַנצט דעם בוים האָט הערשל ליבער;
טיף — גאָר טיף ס׳טוט ווי, ס׳טוט באַנג —
זיין באַקרוינטער פרוכטבאַרער געשאַנק.

ניט באשערט געווען אים זען,
אויפבלי פון זיין געצערטלט בוים!
אַ ירושה אונדז זיין מי,
איצט אין פרעכטיק־גרין צעבלי.

ווי הויך און שלאַנק דו ביסט, מיין בוים!
דיינע צווייגן גרין צעבליט.
אין דיין שטאַרקן שטאַם
האָסט בלעטלעך אַחריות׳דיק פאַרהיט.

ס׳האָבן דיך געררייצט, געוואָרנט;
בייזע ווינטן שטורעמס, קעלטן,
און דו, מיין בוים, מיט דיין עקשנות
„איינגעלייגט״ האָסט אלע וועלטן . . .

האָסט נחת שוין דערלעבט —
קינדער דיינע גרינינקע
מיט האָפענונג און גלויבן
אין דיין בוים־האַרץ איינגעוועבט.

אַ גוטער אויפשטאַנד דיר —
מיין בוים, מיין העלד!
ווי באַזינגט מען דיך, מיין ליבער?
האָסט לעבנס־שטראָם פאר מענטש צעהעלט;
זיי געבענטשט און פרוכפּערדיק ווידער!

* * * *

פּאַרמעסט

בויען פייגעלעך די נעסטן,
ווילן זיך מיט מענטש פּאַרמעסטן.
שפּרינגען, פליען מיט פליגל־פּאָלעס,
שפּילן, דוכט זיך, גאַנצע ראָלעס...

גרעזעלעך פון יונגע בייטן
טראָגן פייגעלעך, ווי לייטן.
פלעכטן פלייסיק גראָז מיט גראָזן,
ס׳זאָל אַ ווינט עס ניט פּאַרבלאָזן.

און איז די נעסט שוין אויסגעבויט,
קומען פייגעלעך פּאַרטרויט,
זינגען כאָריק, ווי אַ נייעס
צו דעם חנוכת־הבית.

איז דאָס געזאַנג אַ חלום־וואָר,
סיי איינצלווייז און סיי אין כאָר.
קאָן זיך מענטש מיט זיי פּאַרמעסטן?
אַזוי זיך בויען זיינע נעסטן?

ווי גוט, ווי גוט וואָלט דאָך געווען!
דער מענטש זאָל זינגען, ווען ער קען,
ווי ס׳פייגעלע ביים בויען די נעסטן
און מיט אים זיך צו פּאַרמעסטן...

* * * *

א ליכטיקער פרימאָרגן

גערוידמעט מיין זון, ראובן

איך גיי מיר אַרויס אין לופט. דער פרישער,
און טרעט אויף ערד, ווו גראָזן שפּראָצן,
איך דערהער, און דערפיל
ווי ס׳ברויזן אין די גערטנער
פּרוכטן ביימער.
איך הער דאָס געררויש, פונ׳ם אָנקום
צום נייעם פרילינג!
עס גרייט די „מאַמע ערד״
נאַרהאַפטיקע שפּייזן,
דאָס זאַפט פון טראָגעדיקער ערד,
זי איילט ברענגען צום געבורט! . . .

זינג איך איצט מיט פרילינגדיקער האָפענונג
צו דיר, מיין בענקענדיקער ייד;
מיט שטאָלץ, מיט אַלמענטשלעכער ווערדע,
האַלטן קאָפּ גאָר הויך.
וועט די זון, פאַר אונדז אויך שיינען,
וועלן שטערן צו אונדז ווינקען,
וועלן בלומען פאר אונדז בליען,
און פייגל וועלן פאר אונדז זינגען.

מיר וועלן נעמען טיפן אַנטייל
ווי פאַר אונדז יידן פּאַסט;
מיר וועלן זייען און פאַרפלאַנצן,
מיר וועלן גראָבן, און וועלן בויען,
און וועלן פליען אין ווייטע הויכן,
און אַלץ וואָס נאָר מענטש פאַרמעסט,
וועלן מיר דערגרייכן! . . .

אַי! וועט זיין אַ וועלט אַ שיינע,
אַ ליכטיקע, אַ זאַטע,
אַז מענטש זאָל נאָר מענטשן
מער ניט האַסן . . .
ווי גוט ס׳וועט זיין דאַן,
לידער פריילעכע פאַרפאַסן! . . .

****

אַ בליץ פון געדאַנק

קיין ווייט איז צו ווייט,
יעדע ווייטקייט איז נאָענט.
די צייט, אָ, די צייט!
זי אין כּישוף דערמאָנט.

אָט אויף דער ערד,
און שוין גאָר אין הימל,
קוים איז באַשערט,
דו פֿאַרגייסט זיך אין דרימל...

עס דרייען זיך רעדער,
עס הודזשען מאָטאָרן,
פֿליסט גרינג, ווי אַ פֿעדער —
ווייט שוין פֿאַרפֿאָרן!

וווּ ווּעסטו דערפֿליען?
וואָס זען ווּעסט אין ווייט?
סאַראַ גרוס ווּעסטו ברענגען
און סאַראַ באַשייד?

קיין ווייט איז צו ווייט,
יעדע ווייטקייט איז נאָענט.
די צייט, אָ, די צייט!
זי אין כּישוף דערמאָנט...

* * * *

פרילינג

געווידמעט מיין זון, דייװו

פרימאָרגן לויטער זוניקער
באַגליקט מיט פרילינג לופט.
פייגל סווישטשעריי
צום נייעם לעבן רופט!

בענקט מיין האַרץ אומרויקע
נאָך יונגע פרילינגדיקע טעג.
זוכט מיין שטילער אומעט,
זיך אויסטרעטן אַ וועג.

פאַרזייט מיין ליד די האָפענונג,
אין שטראַלנדיקער פרי,
פאַראָטעמט טיף אין לונג
פרייד פון לופטיק בלום צעבלי.

באַגריסט מיין ליד די גרינע גראָזן,
בענטשט דעם שטאָלצן אויפגעוואַכטן בלום.
זינגט צו ערד — צו אירע וואונדער,
גיט יעדן זיין לויב באַזונדער . . .

בלאָזט דער ווינט מיט פולער קראַפט,
רייסט פאַרעקשנטע געציילטע בלעטער,
שמייכלט בוים מיט פרישער בליונג,
געבן פרייד אין זיין שאָטן, וועט ער!

וויגן זיך בלעטער
אין רעשיקן געזשום,
ווי אין אוראלטע צייטן,
צעשאָקלען זיי זיך פרום!.

טיף איינגעזאַפּט האָט רעגן
ווייך, וואַרעם ערד געמאַכט,
מענטש האָט קערנדלעך פֿאַרזייט,
שפּייז נאַרהאַפטיקע פֿאַרגרייט.

דאַוונט שטיל מיין הייסע תּפֿילה —
בליט דער קאָרן, וואַקסט די ווייץ,
אויך די בוריקעס און מערן,
וועלן צייטיק אָט באַלד ווערן!

זוניק — לויטערער פרימאָרגן!
מיט פרילינג לופט האָסט אונדז באַגליקט;
פרישע בלומען אויפּראָסנייי,
זינגען פויגלען אויף דער פריי!

****

א פרילינג פרימאָרגן

גערוידמעט מיין זון, נחום

אַ גוט מאָרגן דיר,
מיין טאָג, מיין נייער!
איך נעם דיך אַרום
אין לופט דער פרייער.

עס פישטשען פייגעלעך אויף צווייגן,
קעפּעלעך צו בלימעלעך זיי נייגן, —
מעלאָדיעס זיסע — לופטיקע אין די הויכן,
אַזש צום האַרצן זיי דערגרייכן! — —

שאָטנס פייגלשע אויףביימער,
אויף בייטן אויסגעשפּרייטע ליגן,
עס ווערן לאָנקעס ניי־צעגרינטע —
ווי פון שלאָף פרילינגדיק צעוועקטע.

און בלימעלעך יונגע, — —
געלינקע צעפּראַלטע,
פרילינג אָנגעזאָגט;
וויפל פרייד, וויפל פרייד,
עס פאַרמאָגט!

און די רויזן אין הימלישע קאָלירן,
גרויסער וווּנדער — — אין לשער,
אין פרילינג זיג
זיי פּאַראַדירן! — — —

בלומען יונגע אין פיל־פאָרביקע מונדירן,
גרינען גראָזן ווי ווייכער סאַמעט,

גאָטעניו! נאָר ניט צעטרעטן,
עס באַשיצן!
די „סימפאָניע" ניט צעשטערן! . . .

פייגעלעך אין הויכע הויכן,
ציען ניגונדיק הילכיקע אַקאָרדן,
געזאַנגען זיסע, לופטיקע זיך הערן,
טיף צום האַרצן זיי דערגרייכן . . . — — —

און די זון וואַרעמט אַ מחיה!
אויסגעגלאַנצט, אָט ווי אַ נייע, —
און דער הימל ליכטיק בלוי,
אַ וואַרעם ווינטל בלאָזט
און גלעט אַזוי! . . .

* * * *

פרימאָרגן

מיין 57טער געבורטסטאָג דעם 15טן מאי. 1974

איך גיב מיר פון טעפּעלע קאַווע אַ זופּ,
מיין פּעדער אין טינט כ׳גיב א טונק,
צעוואַרעמט אַן אָנזאָג אין מיין מוח, —
ס׳איז 57טער מאַי אויף מיין לוח!

פרימאָרגן אַזאַ ליבער,
די זון אַ ליכטיק צעשיינטע,
קיין סימן פון קימער
זאָרגן פאַרטריבן,
פון לאַנג שוין פאַרדייטע . . .

עס זינגט איצט מיין האַרץ
פול מיט ליבשאַפט אַ ניגון, —
אין שטילקייט — הילכט ריטמיש מיין קול,
ממש ווי אַ קינד צום פאַרוויגן.

עס צעשפּילט אַמאָליקע פרייד
מיין יונגער זכרון;
און ס׳לעבט אויף אַ שפּאַציר
צווישן ווייץ און צייטיקן קאָרן.

פאַרוויש איך אַ טרער
פון פּנים מיין נאַסן, — — —
ס׳דערמאָנט שאָסיי־גאַס . . . דעם גאָרטן,
די פאַרנאַכטיקע שטעטלשע גאַסן.

עס באַגריסט אַ חבר איינער דעם צווייטן,
וואַרעם ווינקען יונגע אויגן,
טײַערע — גליקלעכע יוגנט יאָרן, —
צו שנעל, צו שנעל זענט איר פאַרפלויגן!.

איך גיב מיר ווידער פון טעפּעלע קאַווע אַ טרונק,
מיין פעדער אין טינט כ׳גיב אַ טונק,
אַן אָנזאָג צעוואַרעמט מיין מוח; —
ס׳איז שוין ווידער 5ו5טער מאַי אויף מיין לוח!.

* * * *

דער דריטער זמן

דו גייסט פון די טרעפּ שוין אַרונטער?
ס'איז שווער דיר צו שלעפּן דיין גוף?
ס'געמיט דיינס איז מער שוין ניט פריילעך?
דערהערט האָסט דעם האַרבסטיקן רוף?

שוין אין דריטן זמן ביסט פאַרגאַנגען!
ס'ווערט צייטיק די פּרוכט אין דער בייט,
אויף פעלדער פול זענען די זאַנגען,
ס'איז שניידן און קלייבן דיין צייט.

דיין שליחות האָסטו לאַנג דערפילט שוין,
דיין צושטייער געגעבן דער וועלט:
פּירות און גרינוואַרג מיט ברכה,
פול תבואה אין שייער געשטעלט.

נאָך ווייט, נאָך ווייט איז צו ווינטער,
כאָטש שווער דיין טראָט איז שוין היינט,
אין קאָפּ גיט אַ דריי און אַ שווינדל,
אָבער קרעכצן, קרעכץ ניט מיין פריינט!

אין דריטן זמן ביסט פאַרגאַנגען,
ס'ווערט צייטיק אויף ביימער דיין פּרוכט,
אויף פעלדער די גאָלדענע זאַנגען,
און ס'שמעקט מיט רייפקייט די לופט.

אָטעם אין זיך איין דאָס חיות,
פֿאַרנאַכט, ביי זונאונטערגאַנג,
פֿאַרנעם־נעם די פרייד איידער ס׳לאָזט זיך
הערן דער האַרבסטיקער קלאַנג.

גיי זשע פֿאַמעלעך פון טרעפ איצט אַרונטער,
מאַך גרינג דעם גאַנג פֿאַר דיין גוף,
באַשלאָסן, מיט מוט גיי אַנטקעגן
דעם רוף, דיין האַרבסטיקן רוף...

* * * *

99

זאָג ניט דו ביסט אַלט

און ניט זאָג ווען ס׳פֿאַלן בלעטער; —
„אַוועק שוין די יאָרן אָט באַלד״. —
ווען בלום אין בלעטל צעבליצט,
טוליע זיך צו צו דערמיט! . . .

אויב יונג איז דיין גייסט,
צום פרילינג, צום נייעם,
מיט מוט און מיט דרייסט,
צום פריידיקן לעבן דערגרייכסט.

פֿאַרשאַפסטו נאָר פרייד,
דערמאָנסט מער קיין אומעט, קיין לייד,
און דעם שפּאַן וואָס פֿאַרקירצט,
מיט שמייבל באַגריסט! — — —

איז דיין האַרץ פול מיט ליבשאַפט?
מיט פריינט ביזט געבענטשט,
דערמאָנסטו קיין צער,
ווערסטו באַליבט און געאַכט נאָר דערפאַר . . .

און אַז נעבט זיינען לאַנג,
און די טעג ניט גאָר קורץ,
ניט טאָן זאָל דיר באַנג,
דיין צייט פאַר אויפלעבונג באַנוץ!

זינג טעגלעך אַ לידל,
גיב אַ שמייכל, טו אַ שפּאַס,
אַפילו ווען מיט בעזים און מיט רידל; —
נאָר פריילעכע לידער פֿאַרפאַס!

* * * *

יאָרן

וווהין פאַרשווינדן זיי, די יאָרן?
וווהין פאַרפליען שנעל די טעג?
קענען יאָרן ווייט פאַרפאָרן,
צי ווערן זיי פאַרהאַלטן ביי אַ ברעג? — — —

דרייען זיך יאָרן ווי אין קאַראַהאָדן?
צי ס׳ציט זיך דאָס לעבן ווי אַ לאַנגער בריק?
עס ווערט דאָך לעבן אונדזערס מיט יאָרן אָנגעלאָדן,
וואָס אָפּגעשפּאַנט, ניט קומען קען צוריק . . .

אָט, וואָס קומט גאָר אויפ׳ן זינען,
אַז שפּאַנען קען מען ניט צוריק,
נוץ אויס צום גונסטן שעפּערישע טערמינען,
פאַרגאַנגענהייט ווי פּעדערן צעפּליק . . .

מאַך פון לעבן דאָס בעסטע און גערעכטסטע,
ניט נעם מעשים דיינע מיט צום עולם הבא,
זעטיק אָן דעם מענטש אויף דער וועלט מיט דאָס שענסטע;
קלער אויף! — ברענג אַ ביישפּיל, אַדרבא! . . .

ווייל עס דרייען זיך ניט יאָרן אין קאַראַהאָדן,
דאָס לעבן אונדזערס ווערט מיט משא אָנגעלאָדן,
עס ציט זיך דאָס לעבן ווי אַ לאַנגע בריק,
וואָס אָפּגעשפּאַנט — קומט מער ניט צוריק.

* * * *

דאָס נייע לעבן *

קוקסטו אויף זאַכן לייכטזיניק,
און נעמסט אַלץ אויף אין שפּאַס,
ווערט דיין לעבן וואָכעדיק,
געהערסטו צו דעם לאַנגווייליקן קלאַס...

קוים ווילסטו וועלט דיינע אויפלעבן,
דערזען האָסטו אַ שיין?
שטרעב צו זון און ליכטיקייט,
פאַרשטעל דעם וועג צו אומרעכט, און צו פּיין.

ס׳פאַרגייען טעג און יאָרן,
אין פרילינג, זומער, האַרבסט און ווינטער...
ס׳באַגעגענען דיך אין וועג פיל דאָרן,
אויב ביזט עס גובר, בלייבסטו מונטער,
און פאַל ביי זיך נאָר ניט אַרונטער.

און אויב עס שלאָגט דיין האַרץ אַמאָל,
אין זודיק־הייסן בלוט — — —
מחשבות שווימען טיף פון טאָל,
גיס אויס דיין אויסגעשריי — — —
פאַר דיין געזונט ס׳איז גוט.

ניט לאַנגווייל זיך, און חידוש ניט,
ס׳פאַרגייט די צייט צו שנעל...
פאַרנעם ס׳געזאַנג פון אייביקייט,
אין זינגענדיקן פייגל׳ס טרעל!...

עס גייט די צייט צו אַנדערשקייט,
פּאַס זיך אַריין אין ראַם...
געגוג געלעבט עקשנות׳דיק,
אויך דו גיי מיט אין שטראָם!....

* * * *

*(ניט איבערזעצט אויף ענגליש)

בילדער

פון די

קליימאַן - אַנדרעס - משפּחות

חיה רחל׳ס פאמיליע בילד, אלס קינד, גענומען אין 1910. פון רעכטס צו לינקס: איר ברודער, שלמה נחום, 12 יאָר אלט; איר פאָטער, מרדכי מאיר קליימאן; איר שוועסטערל, ריבל, 8 יאָר אלט; איר מאמע, חנה קליימאן; חיה רחל צו 10 יאָר.

Chaya Rochel's family, taken in 1910.
From right to left: Her brother, Shloime Nochum at 12; her father, Mordecai Mayer Kleiman; her sister, Rivl, 8 years old; her mother, Chana Kleiman; and Chaya Rochel at 10 years of age.

חיה רחל'ס אָנקל,
סעם טאָבאָלאָווסקי

Chaya Rochel's Uncle,
Sam Tobolowsky

טאָבאָלאָווסקי
רחל'ס טאנטע,
די אינגערע יאָרן

Chaya Rochel's Aunt,
Tema Tobolowksy,
her mother's sister.

חיה רחל קליימאן און הערשל אנדרעס,
א וואָך פאר זייער חתונה דעם 8-טן
יאנואר, 1922. חיה רחל - 22 און הערשל
- 34. "א געבענטשטע פאָר."

Chaya Rochel Kleiman and Harry Andres, a week before their wedding on Jan. 8, 1922. Chaya Rochel—22; Hershl (Harry)—34. "A blessed pair."

חיה רחלים אָנקל און טאנטע, איזי און פעני ווייל אין זייערע פינף און זיבעציקער
יאָרן. איר אָנקל איזי האָט געלעבט ביז 91, און די טאנטע פעני ביז 93. (איזי איז געווען
איר מוטערים ברודער).

Chaya Rochel's Uncle and Aunt, Izzie and Fannie Wyll at 75. Her Uncle lived to 91 and her Aunt Fannie to 93. Izzie was her mother's brother.

חיה רחל אנדרעס און הערשל אנדרעס אין 1965

Chaya Rochel Andres

and Hershl (Harry) Andres in 1965

חיה רחל'ס אומגעקומענע משפחה:

זיצנדיק, פון לינקס: חיה רחל'ס שוועסטער, חיענע רבקה; אויף איר שויס, איר עלטערע טאכטערל; איר שוועסטער, שיינע אסתר, מיט איר טאכטערל שולמית; **איר** ברודער'ס פרוי און זייער טאָכטער; באשע גיטל, די יינגסטע שוועסטער, מיט חיענע ריבל'ס אינגערע טאָכטער. **שטייענדיק, פון לינקס:** חיענע ריבל'ס מאן; שיינע אסתר'ס מאן; **איר** ברודער שלמה נחום און זיין 15 יאָריקער זון.

CHAYA ROCHEL'S FAMILY LOST IN THE HOLOCAUST.
Sitting, from the left: *Chaya Rochel's sister, Chiyene Rivke with her older daughter on her lap; her sister, Sheine Esther with her little daughter, Shulamith; her brother's wife with her daughter; Bashe Gitl, her youngest sister with Chiyene Rivke's youngest daughter.* Standing, from the left: *Chiyene Rivke's husband; Sheine Esther's husband; her brother, Shloime Nochum and his 15 year old son.*

109

פאמיליע פון דייוו און רוט אנדרעס
זיצענדיג, פון רעכטס : דזשיל, רעיטשל, רוט
שטייענדיג פון רעכטס : מארק דייוו, ראדזשער

Family of Dave and Ruth Andres. Seated, from the right: Jill, Rachel, Ruth. Standing, from the right: Mark, Dave, Roger.

Mrs. Harry Andres (Chaya Rochel) honored by the Jewish Family Service Board of Directors for her more than twenty years of devoted and faithful service as a volunteer, in 1969.

פאמיליע פון ראובן און אמיליע אנדרעס
אין הינטערגרונד, פון רעכטס: קליי מיט זיין ווייבל, קעטהרין, ראובן, / אמיליע
אין פאָדערגרונד, פון רעכטס: לאָרי, דזשולי און טאמי.

Family of Reubin and Amelia Andres
First row, from the right: Laurie, Julie and Tommy
Second row, from the right: Clay and his wife, Katherine; Reubin and Amelia.

צו ראובן און אמיליע אנדרעס ערשטן חתונה יובליי

שטייענדיק, פון רעכטס: חיה רחל אנדרעס, ראובן, אמיליע און הערשל אנדרעס.

זיצנדיק, פון רעכטס: דייוו און נחום אנדרעס

On the occasion of the First Wedding Anniversary of Reubin and Amelia Andres in 1949. First row, from the right: Norman and Dave. Second row, from the right: Chaya Rochel, Reubin, Amelia and Hershl Andres.

די אנדרעס משפחה:

זיצנדיק, פון רעכטס צו לינקס: יעקב לייב אנדרעס, הערשל׳ס פאָטער;
נחמה פייגע, זיין מוטער; **אויפן שויס**, אברהם (אייב אנדוס);
יוכבד, נחמה פייגע׳ס שוועסטער

שטייענדיק, פון רעכטס מייער, איסאַק און הערשל

The Andres Family: from right to left: Jacob Leib Andres, Hershl's father; Nechama Feige, his mother; sitting on a lap, Hershl's younger brother, Abraham (Abe Andrews); Yocheved, Nochama Feige's sister. Standing from right to left: Meyer, Issac and Hershl.

הערשל׳ס טאטע,מאמע, פאָטאָגראפירט
צו זייער חתונה אינעם יאָר 1874. ער איז
דאן אלט געווען 21 יאָר, און זי - 20 יאָר.

Hershl (Harry) Andres' mother and father, Naomi Feige and Jacob Leib, photographed at the time of their wedding in 1874. He was 21 and she—20.

Pictures

from

Our Family Album

Years

Where do the years vanish?
Where do swiftly fly the days?
Can years merely wander afar . . .
Or—be retained at a distant shore? . . .

Does life stretch, like the longest span?
Do the years in circles turn?
Still . . . our lives are with years laden . . .
What's once passed, can no longer return . . .

Now it comes to mind,
That to stride back is an impossibility . . .
What's gone—toss like feathers to the wind . . .
Utilize your creative powers fully . . .

Do not carry your deeds to the great beyond . . .
In this world, see that humanity its bounty gets . . .
Make of life what is righteous and good . . .
Give it thought, and by all means—a precedent set! . . .

While our life is heavily overladen,—
And our years do not in circles turn,
Life stretches like the longest span . . .
What has once gone—will never more return!

119

The Third Season

Not with ease up the stairway you tread,
Quite difficult 'tis your body to bear . . .
Your demeanor's no longer gay,
As the harvest call comes near! . . .

You've only entered the third score's season . . .
In the garden, the ripening of fruits has begun,
Glowing in the field, full-eared—the corn . . .
Your time for reaping and gathering has come!

You have fulfilled your mission long ago . . .
Made your contributions to the world
With fruits and greenery—so blessed . . .
Much grain in barn and grannery stored! . . .

'Tis long, 'tis long yet till winter,
Though heavy the tread on the path you wend . . .
And sometimes your thoughts do falter . . .
But groan? Groaning's not for you, my friend!

Well into the third score's season you've entered,
Nature's bounty on trees mature . . .
In the fields, the corn is golden . . .
The fragrance of ripening's in the air! . . .

At eventide—when the sun goes down,
Inhale deeply of this delight . . .
As you hear the harvest's call,
Grasp this joy in the waning light!

****

A Special Morning

(On the occasion of my 75th birthday — May 15, 1974)

From my cup of coffee I take a sip,
And into the inkwell my pen I dip . . .
My mind warms to the reminder
That it's the 15th of May on my calendar!

Early morning—oh so lovely,
The sun shines ever so brightly . . .
No signs of concern
All worries have been routed . . .
They've long been divested . . .

My heart now sings out,
Filled with love — — a melody . . .
In the stillness, my voice, in rhythm, echoes forth,
As if lulling a child with a lullaby.

My joy of long ago comes into play . . .
That of youthful memory . . .
And I recall strolling
Through wheat and cornfields, ripening.

I wipe away a tear . . .
From dampened face . . .
Reminded of the garden, the street, the highway . . .
And at eventide — the town's byways . . .

How comrades greeted one another . . .
How warmly, young eyes fluttered.
Happy years of youth, so beloved . . .
Too soon, too soon have you fled . . .

Once again from my cup of coffee I sip,
And my pen into the inkwell I dip,
My mind warms to the pleasant reminder:
'Tis once more the 15th of May on my calendar!

****

121

High aloft fly all the birds,
Their musical chords echoing . . .
In the air, sweet tunes are heard,
They reach deep into my being! . . .

And the sky, in brightest blue . . .
The sun warms, and gives delight!
Shining brilliantly — as if new, — —
While a warm wind blows and caresses you! . . .

An Early Spring Morning

(Dedicated to my son, Norman)

Good morning to you my day
So fresh and new,
I hug you close to me
In the air, so gloriously free! . . .

The birds chirp in the boughs,
Their tiny heads to the flowers incline . . .
From high overhead come sweet melodies
That reach this heart of mine!

Birds cast shadows on the trees.
Lying o'er the garden beds spread . . .
The lawns have turned freshly green,
As if spring roused them from their beds. . .

Young flow'rets,
All in yellow bloom
Burst forth their best . . .
Herald spring's arrival, —
Of so much joy, possessed!

And the roses — in heavenly hues —
So wondrous — row on row . . .
In the spring — triumphantly
Parading now! . . .

Flow'rets, so young — in uniform vari-colored,
Green grass — velvety, soft as down . . .
Oh, dear G-d! They ought not to be
Trodden upon . . .
Nothing must disturb the symphony!

123

Say Not You Are Old

Say not, when the leaves fall,
"Soon all the years will have passed" . . .
When budding flowers and leaves burst,
Huddle close to it all . . .

If your spirit is young,
Reach out toward the new spring . . .
Undaunted, with boldness,
You've reached a life that is joyous!

If you spread only joy,—
Do not dwell on suffering, or gloom,
Though your span shortens the while,—
Greet it all—with a smile! . . .

Is your heart filled with love?
And with friends you are blessed
Don't dwell on unhappiness . . .
You'll be loved and considered for this . . .

And if the nights seem too long for you
And the days—exceedingly short . . .
Do not feel any regret,
Use this time your spirit to renew.

Sing a song each day . . .
Smile—be jocose . . .
Even when with dust-pan and with broom,—
Only merry songs compose!

****

Springtime

(Dedicated to my son, Dave)

My heart restively pines
for youthful springtime days . . .
My saddened silence seeks
to tread a new pathway.

My song a hope has sown,
in the radience of the morn . . .
My lungs have deeply breathed their fill
of joy from fragrant flowers' bloom.

I greet, in song, the greening grass,
and bless proudly awakened flower;
Give to all their separate praise . . .
and sing to the earth—of its wonder.

The blustery wind vents its rage, full strength;
tears off, here and there, some stubborn leaves . .
The trees smile with fresh new growth,
that will give us the joy of their shade.

Leaves, gently swaying,
rustling, murmuring softly,
Mindful of Jews praying . . .
since ancient days gone by!

Deeply absorbing the rain,
the earth grows soft and warm again.
Humankind, the seed has planted,
and nourishing food has thus prepared.

Quietly engaged in prayer earnest,
the corn blossoms— —the wheat thrives . . .
And the beets and carrots, too,
will ripen soon for you.

Most fair and sunny morning,
gladdened by the springtime air . . .
Fresh flowers, newly blooming,
Birds singing freely everywhere! . . .

****

125

A Flash of Thought

No distance is too distant,
Every distance, near can be,
Time, oh time, you are the constant
Reminder of magic, to me!

Now, to earth securely bound,
But soon the heavens to wander,
Scarcely destined—
You pass into slumber.

The humming of motors — —
The turning of wheels,
Drift easily, light as a feather — —
Ere long you've drifted far afield.

Whither are you flying?
What will you see afar?
What greetings will you bring,
And what sort of an answer?

No distance is too distant,
Every distance, near can be,
Time, oh time, you are the constant
Reminder of magic, to me!

****

A Bright Early Morn

(Dedicated to my son, Reubin)

Out into the fresh air I stroll,
Tread on the soil with sprouting grass...
I hear and I feel
In the gardens, the movement
Of the fruit trees...
I hear the gentle sounds that herald
The coming of the spring...
"Mother Earth" preparing
Ample food to bring
Forth the seeds of the pregnant earth,
To which she hastens to give birth...

So I sing with springtime expectancy,
To you, my yearning Jew...
With pride and all human dignity,
Hold your head up high!
The sun will also shine for us
And—the flowers bloom...
The stars will wink down from above
And the birds will sing their tunes...

We will play a part, significant,
As for a Jew is befitting...
We will sow, and we will plant...
There'll be digging and building...
We will fly
Into the furthest reaches of the sky..
And all that humanity seeks,
We shall reach!...

Oh, there'll be a beautiful world,
Bright and fulfilled...
Without enmity,
Without hate...
How good it will be then
Joyous songs to create!

****

127

The Challenge

Birds build and to their nests attend,
Desire with man to contend.
They hop, and with spread wings fly,—
Seemingly conscious of the roles they play!

Grass is plucked from young garden bed,
Carrying them, as people do,
Skillfully interweaving blade with blade,
So the wind the nest won't blow away . . .

No sooner is the nest completed,
Then 'tis by birdlings occupied . . .
There's soon a chorus singing hearty,
To their achievement of "chanukas habaiyes"*

Is the song a dream or reality,
In chorus, or individually?
In the building of one's nest
Can humankind meet that test?

How good 'twould be if man,
Whene'er he can—could sing
As a bird does, when building its nest,
While competing in such a contest . . .

****

*"*Chanukas habaiyes*"—*house-warming party.*

A Tree Was Planted

Dedicated to my beloved.

My tree, how tall you've grown,
You've nearly reached the eaves,
You embellish the sky with your green,
And speak to us in language of the trees.

It seems, many years have gone
Since you were, by my dear Hershl, planted . . .
Deep down, there's remorse and pain
His crowning gift—the tree, so fruited . . .

'Twas not destined for him to see
The blossoming of his precious tree;
A legacy to us — — his toil,
This green wonder, growing from the soil . . .

How tall and graceful you are, my tree,
Your branches with green adorned,
With trunks and roots so mighty . . .
And those tiny leaves you've so loyally guarded.

Angry winds, storms and cold,
Taunted you, and threatened . . .
And you, my tree, brave and bold,
All the world resisted . . .

You lived your happiness to find—
Your children—every tender little leaf — —
They're in your tree-heart entwined,
With hope and with belief . . .

A good morning to you, my hero—my tree . . .
How can one laud you, belovèd? . . .
Be blessed and continue fruitful to be,
Humanity's life-stream you've brightened! . . .

****

129

At Dawn

With eyes opened wide
My body I bestir...
With shoulders so limber,
To myself I murmur:—

Woman! You're awake? You live!
Do not the morning shred;
No gloomy thought to worries give,
Climb out of your bed!

Prepare a day that's sunshine-filled,
With light for all humankind...
If not with deed to be done,
Then—with a cheerful word.

With love and consolation
To the children—the younger generation...
Draw them close in your embrace...
Never repeat again "Alack and alas!"

Silvery rays
Warm one's very being,
Help limber up one's shoulders —
And to life they bring new meaning.

****

Never To Forget

Do you want to see the world
In its true color?
Observe! Perceive!
And within your being, discover,
How uncertain is our future,
At the hands of our people's enemies . . .

Do not permit our people to be deceived,
While our own blood has not yet congealed!
Don't permit our honor besmirched to be,
Leading to shame and humility!

Observe!
Their enormous paunches,
Swilling again, so frivolously,
Rolling in gales of laughter . . .
Soon, so soon, the time grows nearer . . .
Will they once again displace us?

My people, let yourselves not be deceived,
See how they, with guile, attempt it . . .
Defend the memory of our martyred dead—
Never to forgive . . . Never to forget!

****

131

"Permit me, permit me, my friend, but to add a word,
Calm your quaking . . . calm your fright . . .
Every nation may yet join this horde,
And put their name to this terrible blight!

As every nation sharpens its teeth with iron and steel,
Preparing for world annihilation . . .
People won't dare, while in their full senses,
To push the world to disruption and destruction.

Be calm, my friend, the world's not yet at an end,
Free your heart from fear and sorrow . . .
Have hope . . . believe . . . be confident . . .
Create and build today and for our morrow!"

****

Apprehension On The Telephone

(October 31, 1969)

My eyes had just barely opened;
Arms and shoulders sleepily stretched;
When that very moment the telephone clamoured,
And didn't permit me a word to add . . .

Surely you've heard of the fright and dread
With which people, fish and even lowly cattle are beset,—
For fifty megatons of destruction has spread
From an A-Bomb — Heaven forbid!

The explosives fly through the air . . .
With rain and dust they become integrated . . .
It will disturb the flowers' fragrance . . .
And smooth roads will be devastated . . .

There'll be no comfort of a hiding place . . .
Neither in the attic, nor in cellar, beneath the surface.
Our fields accursed have grown . . .
We've dealt up poison with the food we've sown.

Wheat and corn with heads bent in,
Unfit for human consumption; poisoned, diseased . . .
What a sin! What a sin!
And milk for children — unfit to be used!

Fowl, sheep and cattle flesh,
Potatoes, onions and carrots . . .
All are shattered . . . I have no rest —
As a wild dread engulfs my thoughts.

133

Earth-covered, your body lies . . .
No longer one of the human race . . .
You are now only a number . . .
And I wonder — — —
Shall I not ask of you now,
When you yourself are puzzled
As to how???

"Do not ask of me now
How safety I found . . .
How I was able to remain alive —
To relate all that horror!"

In reality, I'm no longer human . . .
only gore . . .
I'm only the numerals on my arm . . .
Ask of me no more . . .
For I do not understand . . .
I no longer remember . . .
And talk of it, I can't.

Too deep is the bloody incision . . .
In my great desolation
Do not ask . . .
Do not question . . . .

****

The Numbers On Your Arm

I ponder over arms with numerals tattooed . . .
You've felt the sear of lash,
Upon skin, upon your flesh . . .
And in your very blood . . .

I feel your forehead is heating . . .
You no longer feel
the searing electrical numbering needle — —
While less human you've become . . .

Now you're merely a number upon your arm . . .
And engraved upon my mind
are the lives of so many beings —
annihilated!

And amongst them—my nearest . . .
My dearest . . .
My mother . . .
My three sisters . . .
My one and only brother . . .

G-d Almighty.
Why? Where did they err?
For what iniquity? . . .
And I, in dark despair,
cry out:
"Come to my aid,
G-d of the universe!"

You have dug your own deep grave — —
The order comes — to leap!
A forceful push —
And down you go . . .
You are buried deep . . .
A gun's discharged —
And there you lay
Motionless,
In a pool of blood . . .

Lives, old and young, are cut down . . .
Walls are splattered with blood.
Plundered Jew: your deep sorrow bewail—
But don't lose your courage or pride!

Oh, you Lord, sovereign of all nations!
How did you bear human misery?
How did you permit the burning—the ashes . . .
And let your people pay so dearly?

True, a nazi recently took his life by rope.
Humanity was thus robbed of its due,
When it couldn't reach that throat . . .
Soon another artist will sketch this scene.

While another nazi has his own life severed . . .
Leaping down from tall edifice . . .
A good beginning, as I live, my Lord . . .
But small balm for such sorrow, a sacrifice!

However, other thousands of assassins live like lords,
In every corner of the world's reaches . . .
Our enemies well utilize these hordes,
For Hitler was their teacher.

This does not end our tragic story,
For hangmen still live, and occupy soft places,
With gnashing teeth and murderous eyes . . .
Oh how distant we are from breathing freely . . .

Interminably you drag on, my night . . .
'Tis yet long till the dawning — —
Someone, chaos to the world has brought,
Our anguish is so difficult in the bearing! . . .

****

Horror of The Twentieth Century

Interminably you drag on, my night,—
'Tis yet long till the dawning . . .
Someone chaos to the world has brought — —
My mind is filled with painful gnawing . . .

Human flesh in crematoria
Was burned, suffocated in black smoke and flame . . .
The enemy played oratorios
While every drop of blood was drained
From body and brain.

You plod on with "tallis and tfilin"*, my Jew,
Your feet scarcely able to serve you . . .
There's music somewhere, it seems,
That accompanies your sinister dreams.

From whence came this evil edict
to wipe out six million Jews?
Who can remain silent—or ever forget?
How can one perceive such gruesomeness?

A world remained silent . . .
No one seemed touched by dreadful lament,
Tragic, blood-soaked chant;
For what sin was this plague sent?

The musician trudged with his fiddle,
The child, like a mother, carried her doll . . .
The rabbi, in Sabbath garment—a spade . . .
An artist, a sketch of the horror-drama made!

A Jew, for virtue's sake, carries a bible,
As tears upon his satin coat fall . . .
And nazi, in leather jacket gloats,—
And counts, as he lines up Jews against the wall . . .

**Tallis—prayer shawl*
***Tfilin or tefillin—Phylacteries - thongs and small leather cases containing portions of the Psalms. Placed on head and forearms for morning prayers.*

Your children will ask the "Fihr kashes"* in wonder,
Enlighten them—"The New Haggadah"** is here!

What can one recall, or say?
Flowing.blood. . . spilt on street and highway. . .
Bitter fate—scattered like gunpowder, flies . . .
The dead — — with open, staring eyes!

Whom do I ask? . . . How did it happen?
How did such things come about?
Such a horror! Such destruction! — — —
Must the Jew for the whole world be the victim?

Bereft of speech—I am quiet now. . .
The anguish, I bear heroically . . .
The smouldering ashes smoke no more . . .
Passover — — our holiday! . . .

Passover days — — for whom are you free!
Days renewed — — enlivened . . .
Days of breathing fully,
In the bright spring sunshine! . . .

*"Fihr Kashes"—Four questions, usually asked by the youngest son or grandson as part of the "seder" service - petrtaining to the customs and special foods at the Passover "seder".

**"The New Haggadah"—Refers to the introduction of an addition to the regular service pertaining to the Holocaust and the commemoration of the Warsaw Ghetto Uprising which took place, or rather began on the first night of Passover.

Passover — Season of Freedom

Passover days! For whom are you free?
Days renewed—enlivened,
Days of breathing fully
In the bright spring sunshine.

Now as I write these lines . . .
It seems I'm in command of my senses,
Yet thoughts penetrate stubbornly,
Of yearning—in my reverie . . .

I take note—most especially,
Of the suffering during the holocaust;
I take a reckoning—essentially
In multiples, of those I've lost:—

My younger sisters three,
And their husbands, that makes six;
Add seven children to the sum;—
A paragon—every one . . .

Father and mother
With gifted children blessed
Then cut down, in bloom of youth,
And not even covered with earth . . .

Gone—is my brother . . .
Gone is his wife . . .
Gone are their children, two . . .
Vanishing like the morning dew.

Wantonly they were trodden to powder;
My nerves seem of iron—all this to bear . . .

There seemed to appear
the peasant, in all his arrogance,
Accompanied by the jaded cart-horse,— —
With the whip snapping again
past her face!
"Woe to us, my Jew . . .
You are indeed in "goles"****
When anyone at all can laugh at you . . .
May such a year, such misfortune seize
All our loathsome enemies!"

Thus to herself having spoken,
With a tear . . . composed, determined,
Wiped her tearful face with her apron . . .
Tore herself from out my arms,
And to the market once again returned . . .
One cannot let the market-day go by;
At home there's hardly a bite to eat . . .
And on God's bounty 'tis difficult to rely . . .

Mother mine — — —
Your aggravated, righteous tear of pain
So stubborn, planted a little seed in me.
Today I relive it once again,
Even after the passing of half a century.

Often I still feel her sorrowful caress,
Though half a century has passed . . .
And still—my mother's tear
Trembles within me . . .

**"goles"—Jews living outside of Israel. The Diaspora.*

My Mother's Tear

(EREV PASSOVER—Reminiscences of a frosty morning, 1921)*

'Twas winter, on a cold market day,
When all about was hazily dormant . . .
My mother, in the midst of her "Moideh Ani"**
Took basket in hand, and rushed off to the market. . .
Perhaps there was a chance
A hen, a duck or goose to purchase.
In the pitch-dark pre-dawn,
People were scurrying at a rapid pace — —
There were many more buyers in the market place
Than wares upon the wagons.

"Batushka"***—what are you asking for your goose?"
My mother mildly asked the peasant . . .
And he—overbearing, arrogant,
Whipped his spavined old mare,
    And roared angrily, in voice unpleasant:
    "Damned Jew!
    Indeed, the world isn't enough for you!"

The jaded old creature leaped even higher!
Its equine muzzle brazenly lifted,
As if it too, were contemptuous of the buyer . . .
My mother, with lips compressed, muttered:—
"Observe, my Jews, such impudence;
May such a year and such misfortune seize
All our loathesome enemies!"
To herself my mother softly intoned . . .
Oh, how deep must have been the wound . . .

She came back home,—
Empty was her basket . . .
Her body as if in a vise . . .
And dizzily, before her eyes,

**EREV PASSOVER—Just before Passover*
***"Moideh Ani"—Prayer of confession*
****"Batushka"—Russian expression meaning "Little Father"; a form of address.*

In Eternal Memory

Suwalki—"Shul Gahss[1] number 34
Was our ancient address . . .
So fragrant there
Was the springtime air,
With bloom of breathtaking, colorful lilacs! . . .

At the foot of the hill
Rushed and foamed the "Black Andja"—
Its moss-covered pebbles it caressed;
Like secrets, to us it whispered . . .

Does there still, somewhere
Sprout a blade of grass?
Do leaves on young branches still grow
On those age-old trees?
Or is all, there, muffled
In silence now?

Jewish gardens—I see you lie fallow— —
Without beets, onions, radishes or carrots,
Unclaimed, abandoned—in deep sorrow,
Saved were you, my Jewish people
From contemplating your fate! . . .

Missing is the girlish laughter
Echoing from Rivke, Basha Gitel and Sheine Esther, sisters mine. .
'Tis difficult indeed,
Oh! Righteous G-d!
So difficult, after my sisters to pine . . .

— — —

Suwalki—#34, on "Shul Gahss"
Your walls—so dark . . . so dismal . . .
Stormy winds—they tear . . . they bite . . .
And still the bloody torrents spill.

Over that number—once my home—
Memorial candles flicker—
In my throat—a choking knot,—
Beset am I with feverish thoughts . . .

****

[1] *"Shul Gahss"—the synagogue street*

To You My Songs I Dedicate

How ravaged you've been, my Jewish town . . .
Your homes so dismal — —
The walls so bent . . .
Synagogues, "Botei Medroshim"[1]—all silent . . .

Jewish streets, houses crumbled, — —
Muted like an echo, silenced in adversity, — —
Like covered graves
They speak of the Holocaust . . . of jeopardy.

In the courtyard of the "Shul"[2]
And of "Beis Hamedresh"[3]——
No Jewish children, no pranksters
Are left to carry on . . . mischief-bent . . .
To spite Reb Pinchos, the "Shames"[4] — — —

They are all wiped off
From the face of the earth . . .
Devastated are the Jewish streets . . .
No fathers, no voices speak out . . .

"The Chosid"[5], Reb[6] Getzel,
Once lived here. . .
. . . .
No more sounds are heard of yesteryear!

Our Jewish remains — —
You quiver within my being . . .
Muted devastation . . . victims in ashes . . .
It is to you I sing,
It is to you I dedicate my songs! . . .

[1]*Botei Medroshim—Houses of study*
[2]*Shul—Synagogue*
[3]*Beis Hamedresh—House of worship*
[4]*Shames—sexton*
[5]*Chosid—Adherent of a movement founded in the 18th century, stressing piousness and ecstasy, rather than learning.*
[6]*Reb—A title of respect, equivalent to Mr.*

143

My Yearning

(To Hershl - In Memoriam)

How can fright from one's eyes be erased?
My pupils are still
by your visage overcast.

Then in the blink of an eye—a muting . . .
It seems I hear you speak, but only to me . . .
Your last deep breath—like lightning
streaks through my reverie . . .

Your yellow spring flowers
that you alone had sown;
I cut them now, in early morning hours
of nineteen sixty seven . . .
It's for you, my beloved,
The flowers I've gathered!

I arise with a deep yearning . . .
and it's your flowers that I bear,
So early . . . oh so early in the morning,
tremblingly, to your earthen door . . .

All about lies motionless . . .
There's nothing stirring — — no ado — —
Only the flowers in their vase
bow for you.

****

Songs Unsung

To Hershl

In the depths of my soul
Lay songs unsung - inarticulate . . .
Still I wait
For my belief to give me leave
My songs to liberate . . .

Sing of gloom now, should I?
Of my plight? My sorrow so strong?
Perhaps I only would thereby
Drive off eagerness for song!

So I'll strive from my anguish,
To sift a modicum of joy, to keep,—
To root out and banish
Pent up pangs, hidden deep.

My dear Hershl, you have sown
Grass, trees and flowers—
With your efforts—beauty spread,
So much loveliness created.

Sacredly, your devotion hovers . . .
Your roots demand my enduring . . .
Not with tears, but with strength
You dissipate my sorrow, my yearning!

So near to me's your body and soul!
All about reminds of you.
Your name enlivens my lips,
I hear your wisdom answer me . . .

****

145

You recall
Oft and again
Of the times when
You chanted the "Shimenesre"*
Earnestly, studiously...
And miracles wished for,
Eternally...
And now in song,
A question raise—
Midst the aura of modern days:

The whole world is at loggerheads...
When? Where? Can miracles be realized?
When there are beings—
Famished, weakened—
In a world by turmoil seized...
And bloodily wounded...

Are there days ahead—
Near....or on horizon wide...
When humanity will be assured
Of bread—
When humanity shall be at peace
And satisfied?...
Will the redeeming envoy ever appear?
Will the world's long-yearned-for Messiah
Ever be here?

****

** 18 blessings chanted by orthodox Jews three times a day.*

Years Have Sped By

Years have sped, eternally streaming—
Life has shaped you in course of time;—
Still you sang...
And still you created rhyme.
Still, in your own fashion, you prayed...
Or composed songs
Of sadness and joy...
Or with children played.
You shortened,
Or the garment lengthened...
Years long...and oft regretted...
You counted them to the good...

Winters and summers
In their array—
Passed by in eternal procession...
Now you sing again
Songs of bygone days...
Of love eternal,—
Rooted so deeply;—
Of the ordinary
Day to day chores,
You sing your song
Once more,
Of the days of yore.

And of the credo—
Of coming Messiah—
And of bright hopes
For the morrow.

You sing once again
Songs of the Sabbath—
And melodies
Of holidays sanctified...
Of diligent study...
Then prayed with pride...

Poems

In 1976, I put together, and submitted to the Archives, the history of our activities in behalf of our beloved Workmen's Circle Children's School. They also asked for, and received, the two books that I had published, "My Fathers Heritage" in Yiddish and Hebrew and "For Whom Do I Sing My Songs," in Yiddish and English.

In the magnificent building that houses the new Jewish Center, one can see the almost completed achievements of the Archives. While the work is still incomplete, every indication points the way towards total fulfillment.

****

With these and various other warm thoughts I wish to end my memoirs . . . the history of my life . . . recording with love and esteem my chosen life's companion, Hershl, and remembering with honor our 44 years of blissful togetherness. Our most precious possessions were our three beloved and gifted sons, Reuben, Dave and Norman; our two dear daughters-in-law, Amelia and Ruth . . . who also presented us with eight grandchildren. As their grandmother, without boasting, they all naturally became my "Sheir Hasheerim"*.

* * *

I want to record my undying gratitude to - and love for - my Dallas relatives - my Uncle and Aunt, Sam and Tema Tobolowsky; my Uncle and Aunt, Issy and Fannie Wyll - who stood by me throughout the years that I was fated to be the sole survivor of my immediate family. Without their good-will and help in bringing me to America, not a vestige would have remained of the entire wide-spread family of Mordecai Meyer and Chana Klejman, that once had lived at #34 Shul Gahss, in Suwalki, Poland.

At the ripe old age of 81, I've dedicated myself to writing these memoirs, to leave as a heritage for my children and grandchildren.

The English translation by Yudel Cohen, and his beloved wife, Jeanette, with their deep understanding, will, I hope, and with innermost confidence, serve as the thread of continuity for the generations of Andres'es who will follow me.

Chaya Rochel Klejman Andres
May, 1980
Dallas, Texas

*"*My Song of Songs.*"

Chapter IX

In Retrospect

During this period, my second book, "For Whom Do I Sing My Songs," was published in New York in 1979. This was under the capable editorship of Jeanette Bailin Cohen. She and her husband, my tireless translator, Yudel Cohen, exhibited a knowledgeable and most gratifying interest in my poems. They also utilized their technical know-how in the design and publication of the book. The end-product, was a two language book (Yiddish and English) which brought much praise for its taste and aesthetic appearance.

In honor of the publication of my second book, I was invited to the Sisterhood Luncheon at Temple Emanu-El, where my book was put on sale. Our "Lomir Redn Yiddish Club" was invited to this fine celebration. I addressed the gathering in Yiddish. This, in turn, was translated by Rose Saginaw, a most popular personality in the city, who then read my speech in English. This was a most joyous and memorable occasion for all of us . . . an achievement, as well as a highly satisfactory experience.

* * *

A number of years ago, approximately in 1961, it occurred to the Jewish Federation of Dallas, that although the Jews had lived in Texas for many years, there was no collection of memorabilia . . . there were no archives . . . to mirror the fact that for a century, Jews had dwelt in every area of the vast state of Texas, including, of course, our own city of Dallas.

To remedy this situation, at a gathering of interested men and women of Dallas, it was decided, with complete accord, that the community begin a compilation of records of historic events —— a collection of bits of news from dated newspapers and journals, photographs of Jewish personalities - past and present; and whatever dealt with the orthodox synagogues, the conservative synagogues and the reform temples that had been begun by the "reformist" German Jews shortly after their arrival in Texas.

Thus began the task of creating an archive out of these collected materials, depicting the history of the Jews in Dallas, and in Texas generally.

Two dedicated women: Ginger Jacobs and Ruth Kahn were the first, and are, up to the present, the prime leaders of this vastly important endeavor. They have zealously preserved every bit of paper that relates to the interests of, and to the history of the Jewish community of Dallas, Texas. A most worthy accomplishment.

Temple. It was indeed a moment beyond our fondest expectations - to successfully conduct our meetings in the new Temple! What a dream!

Every last Thursday of the month, tables and chairs are readied for us, as well as delicious coffee. Even paper utensils are provided for serving the refreshments. And we, the members, provide the sweet baked goodies, and enjoy ourselves in such friendly and cultural fashion, that we had not dared to contemplate, even in our fondest dreams. Our great joy was to live to see this become a reality. We hope to continue this for many, many more peaceful and fruitful years.

* * *

Before I go any further in my recollections I want to pay homage to Abraham Kozolchyk, the wonderful human being who gives his time and good will to transport the men and women to and from our meetings. His devotion to our "Lomir Redn Yiddish Club"* and his oral contributions from time to time, help us beyond description in carrying out the important activities of our organization.

Sarah Stein, our member, is the sister of Dr. Chaim Kish, a teacher of Hebrew, who lives in New York. While visiting Dallas some time ago, he attended one of our meetings, and read to us from the works of Chaim Nachman Bialik, from the works of Papernikov, and, with great understanding, poems from my first published book, "Main Tatn's Yerooshe."* This gave me great pleasure and was a most pleasant surprise for all of us...

Another important member is Miriam Glatzer Funk, the Vice President of the Senior Citizen's Club of the Jewish Community Center in Dallas, who is responsible for its various cultural programs. She was amongst the first to join the "Lomir Redn Yiddish Club."** She reads Yiddish fluently and tastefully. In fact, she reads important documents to our Club pertaining to the advancement of the Yiddish language. She is also the agent for the sale and distribution of my books, and has dedicated herself, with much joy and devotion, to the sale of my second book. In addition to her outstanding labors for the well-being of the Jewish community in Dallas, she is my devoted friend.

At one of our gatherings, Sarah Stein read a review of Golda Meir's autobiography, prepared by an outstanding member of the Pioneer Women, Ruth Brodsky. Sarah Stein was installed as a representative of our Club at our very first meeting, which was held in my home, around the table - with tea and refreshments. It was then that we officially established ourselves as an organization: the "Lomir Redn Yiddish Club."**

From 1978 up to the present time we have acquired over 40 members in our Club. Quite often we invite outside guests to come and enjoy our Yiddish readings, news reports, recitations, songs, etc...

We began this important work with a core of 16 members. At the outset, our meetings took place every two weeks, at this or that home of a member, on a social basis. This getting together, getting acquainted and drawing closer to one another aroused our interest for the rich Yiddish literature and culture.

The Jewish community of Dallas became aware of the much longed for renaissance of the use of the Yiddish language. So much so, that it reached the ears of the women's organization of Temple Emanu-el. For us, Yiddish-speaking Jews, it was a most pleasurable surprise when Rose Tobey, President of the Temple Sisterhood, in a warm and friendly manner, invited us to conduct our meetings in the mangificent

*"*My Father's Legacy*"
***Let's Speak Yiddish Club*

day the program "Covenant" continues to be presented on television on Channel 8 WFAA once every month . . . the last Sunday morning of the month. . .prepared with talent and great dignity, by a coordinating committee. This half-hour showing is under the auspices of the Dallas Jewish Welfare Federation.

* * *

A short time after the program made its debut, a brand new movement began . . . to revive Yiddish - and a group of very interested women organized a Club, to which they gave the folksy title: "Lomir Redn Yiddish Club"*. This exceedingly appropriate name was suggested by Sarah Stein, at that time the Vice President of the Hadassah Organization in Dallas. It was for this reason that the Club was considered as stemming from the Hadassah Women's Organization, so to speak.

At our very first meeting of this club we elected Chana Kozolchyk as Chairperson. She conducted the meetings of the Club with great warmth and deep devotion. As Recording Secretary we soon elected Pauline Stromberg. I will endeavor to list the women who played a significant role in this new organization from its very beginning: such as Irene Lampert, who speaks Yiddish quite well; Tova Greenberg, who came in a bit later, after the founding of the group, and appeared before us with a series of learned lectures relating to the birth and building of the Jewish State of Israel. She became known to us as the "Israeli."

Chavera Rose Gallin attends all our meetings, and brings a report of our activities to the Hadassah Organization. Her husband, Chaver Meyer Gallin, is a Talmudist, who had been a teacher - principal in our Hebrew School some years ago. He is highly sympathetic to our Yiddish Club. He delivered several lectures to us, beginning with the story of Creation, etc. in a wonderfully modern Yiddish. On another occasion he brought us the last news of the day concerning Israel.

A young women who had only a slight acquaintance with the Yiddish language, would attend our meetings, take notes of what transpired, and would bring the news to the meetings of the Hadassah Organization. Her name is Eileen Mishelowitz.

Another fine woman joined our ranks who speaks Yiddish well and is a product of the Workmen's Circle Jewish Elementary Schools and High School in New York. Her name - Chana Goldstein . . . a most important asset for our Club.

*"*Lomir Redn Yiddish*" - "*Let's Speak Yiddish Club*"

***Chaver - (masculine form) - friend.*

****Chavera - (feminine form) - friend.*

me. Her encouraging comment on my prepared answers steadied me and I gave my answers composedly and enthusiastically.

The response was most gratifying and in the ensuing years, the program was repeated several times in the "Covenant" productions.

* * *

The second incident that needs relating occurred in October, 1979. This was a broadcast on the TV Station KERA, Channel 13, under the auspices of the Dallas Jewish Welfare Federation, with the participation of survivors of the Holocaust. The program also included an overwhelmingly impressive address by Simon Wiesenthal, the well-known hunter of Nazis, in person.

Another address was by Mike Jacobs, a Holocaust survivor, who has been actively involved in important activities of the survivors, who do extremely vital work in relation to the indescribable havoc and horror of the 20th century. Also participating were an Israeli Dance Ensemble, which expressed, through the medium of dance, the spirit of great hope for the tormented and tortured Jewish people. The program also enacted a scene depicting Jewish children and their teacher, celebrating the traditional Jewish holidays.

After this, a recording of a speech by Golda Meir was played, which had been delivered in Dallas, Texas not too long prior to her death. It was an historic oration, certain to be recorded in the archives of the times.

Several extremely impressive poems dealing with the Holocaust were read by local Dallas talents in English.

I was invited to read my poem "Nit Mer, Nit Mer" (Nevermore, nevermore) from my book "For Whom Do I Sing My Songs," dedicated to the Jewish youth . . . which I read in Yiddish. For the first time in the city of Dallas, Yiddish was heard on Station KERA, Channel 13. Harvey Weiner, the Chairman of the program, read the same poem in the English translation by Yudel Cohen. He read the poem with great feeling and understanding.

I believe it is worthwhile to relate that my youngest grandchild, Rachel, immortalized her grandmother who was on this program of two-and-a-half hours duration, through the use of an ingenious photographic and recording apparatus which she operated like a skilled craftsman. When I come to visit my children at their home, very often they play this program back to me on their television screen, much to my great satisfaction and enjoyment.

It is with a great sense of history that I can report that to the present

Chapter VIII

Periods in My Life

My writing brought about certain reverberations. . .and to my very good fortune, about four years ago, there began a movement for Yiddish on one of the local radio stations in Dallas. The initiator of this program was Barry Somerstein, a personable and energetic young man. I appeared on this program quite often, reading from my own poems, as well as monologues by Sholem Aleichem.

Thereafter the Jewish radio program was presented every Sunday from 9:30 a.m. to 12:30 p.m., which brought great pleasure to the Jews of Dallas and its environs.

This program continued until September, 1977, when it was announced that the radio station K.C.H.U. was forced to discontinue it because of the increased costs in producing this program, even though Barry Somerstein and his dear wife, Marcia, and all the interested participants were volunteers who had a great sense of Jewish responsibility. This program on K.C.H.U. was on the air for a year and four months.

* * *

I almost omitted two important incidents that are a part of my life story.

It was in 1974 that the program "Covenant" appeared on the TV Station WFAA, Channel 8, for the first time, arranged by the Dallas Jewish Welfare Federation. The program director selected four long-time Jewish residents of Dallas, two men and two women, to participate. The older of the two men was Leo Davis and the younger - Roger Kallenberg. The older of the two women chosen was Ray Andres (myself), and Andrea Weinstein was the younger woman. The subject for discussion was "Anti-Semitism in Dallas" - a vital program of questions and answers.

The questions were formulated beforehand and we, the four participants chosen, gave the answers, which were all thought out and were prepared on our own initiative. All four participants who took part in the discussion were photographed and tape-recorded, each in their own respective homes. Huge commercial cameras accompanied by even larger lighting apparatus were brought in for this purpose. Initially I became agitated when the entire noisy paraphanelia was brought into my home. However, the presence of my daughter-in-law, Ruth, calmed

I would like to dwell a bit about those times when one of my own poems would appear on the pages of "Zamlungen" (a Yiddish literary quarterly), edited by the great Yiddish poet and literary critic, Ber Green. When he would approve the publication of one of my poems, who was my equal in those days?

It was from Ber Green's "Eibig Grin" that I would read aloud to intimate circles of friends, who would understand and appreciate it. I refer especially to that extraordinary poem, considered by most as a high-point in our sublime Yiddish poetry - "My Song to Yiddish."

* * *

I previously mentioned my subscribing to - and reading - the monthly Yiddish periodical, "Die Zukunft". There were many times that I asked that my subscription be cancelled - for various reasons. But, for some reason, they never did cancel it. They sent me numerous letters asking whether or not my cancellation was due to lack of ability to afford it. Once I ceased payment for two years. They persisted in sending it to me, and refused to scratch my name from their mailing list, despite my protests. So I read it - and it did me no harm. In fact, "Die Zukunft" has some excellent writers. Whether I am always in accord with their ideological position is quite another matter.

I mentioned previously that I also read "Die Yiddishe Kultur". But there was a time when my time became so crowded that very often it became impossible for me to read vital articles by those same excellent writers that I read with gusto in the "Morgan Freiheit". At one point I also cancelled this periodical for several years . . . but have recently re-subscribed and am hoping to read it eagerly again.

I also receive many magazines and periodicals in the English language, all of which are Jewish in content and have a great deal of meaning for me . . . and they also must be read. Where does one get all that time to read?

* * *

ment that encourages me to write further. Paula, with her wonderment and breathless enthusiasm, brings forth thoughts that I never intended to relate. Paula's fervor is the magnetic pull at my very depths, bringing forth the long dormant emotions of the past.

* * *

It was thirty years ago that, with bated breath, I read in book form in Yiddish, "Motek and Salche" by I.E. Ronch. And as I turn to this trilogy, I have time now to read it again at a more leisurely pace.

When I wrote the poems which were included in "For Whom Do I Sing My Songs", I gave most of my attention to rememberances of my old home (in Europe), the destruction of my town and family - and the Holocaust, in general. I did not give too much attention to my nature poems. But when I.E. Ronch reviewed my book "For Whom Do I Sing My Songs" on the Literature and Art page of the "Morning Freiheit", he commented: "Personally, I derived great delight from her nature poems. She gives her full attention to the greenery about her, and tries to blend herself into the life of the trees and the silence of Nature . . . Her poem "The Plum Tree" breathes with poetry . . . and more." What a heavenly feeling overwhelmed me at those precious words. Incidentally, I read all of I.E. Ronch's articles in the "Morning Freiheit" or wherever I find them.

* * *

In 1977 I received as a gift from Jeanette Bailin Cohen and her husband, Yudel, two books written by her father, Israel B. Bailin: the second volume of "Persenlekhkeiten in der Geshichte fun die Yidn in Amerike"*, published in 1965 and "Altz en ein Lebn"**, the first volume of his autobiography, published in 1970. Both books were published posthumously by his daughter with the aid of the I.B. Bailin Book Committee and the Ykuf Club bearing his name. I read them both avidly, as soon as I received them, and will, in the very near future return to read them once again, because they were so informative, so simply and beautifully written and so painstakingly accurate . . . both in his depiction of the personalities he wrote about, as well as in his autobiography, in which he described the years of tumult, revolt and revolutionary fervor during the years 1898-1912 in Czarist Russia. These books are an education by themselves.

* * *

**"Personalities in the History of the Jews in America."*

***"All in One Lifetime."*

Five years later, by happenstance, I sent my new poem, "Nit mer, Nit Mer"** to my then entirely unknown to me, translator, Yudel Cohen in New York. Bella Goldworth, the well-known Yiddish writer to whom I had sent this poem originally, recommended him to me, for which I am very grateful. In connection with this however, there was an awkward error. The poem took up three pages. Naturally, I made three copies of each page. By error, I sent him two copies of the first page. When I received my first letter from Yudel Cohen, my embarrassment was extreme. I was abashed and at wits end, as to how to extricate myself. However, Yudel, in a genial letter, assured me that such errors are quite commonplace and understandable . . . and was quite interested in the conclusion of the poem. Of course, I got busy and answered him, with all the necessary apologies.

In subsequent letters, Yudel displayed much interest in my poems of anguish and pain, as well as sympathy with my various other literary efforts.

Then a regular chain of correspondence began where I sent him my poems in Yiddish, and he, in turn sent me his able English translations.

This continued over a period of two years. Yudel and Jeanette Bailin Cohen's translations reached me with extraordinary punctuality and accuracy. Not only were the translations satisfactory, but they were neatly and elegantly typewritten and properly spaced.

The fruit of our two years of labor emerged as an excellent bi-lingual tome in Yiddish and English. It made its appearance in New York, in 1979, and bore the title "For Whom Do I Sing My Songs."

This book drew favorable reviews and comments from various sources. And now I and both my translators are in the process, hopefully, of preparing for print my third book, which will encompass my autobiography and a number of poems which have not been translated into English until now. So, once again, we find ourselves engrossed, body and soul, so to speak, in our efforts to see that this book sees the light of day.

* * *

While I record all these thoughts, I wish, with great love and recognition, to mention my devoted friend, Paula Stromberg, who always exhibited deep understanding towards my poetry and to my writing in general. Indeed, when I compose a poem, or commit to paper whatever kindles the flame within my soul, I must first of all read it to Paula. With her enthusiasm, she instills in me a feeling of accomplish-

**Nevermore, Nevermore*

After this, I turned all my efforts towards publication of my first book. I wrote and wrote . . . and very often I erased or tore up what I had written. Somehow, I did succeed in assembling enough material for a book. It was a book of poetry which I published (easier said than done) with the aid of my very able Hebrew translator, Esther Zametzky, who lived in Petah Tikvah, Israel.

During the years of the Holocaust, I lost all of my immediate family at the hands of the nazis. How can one convey, in words, the anguish and the eternal torment that a person must endure. The saying that "a person is stronger than iron" is most appropriate when applied to the number of Jews scattered all over the world . . . survivors of that terrible tragedy that befell our people, victims of the Holocaust.

About 19 years ago I made my first efforts at writing poetry, in Yiddish, naturally. By putting my thoughts down on paper, it was my idea to memorialize my loved ones and all that was near and dear to me in my old home, in Suwalki. I continued to write, and some of my poems were published. My first published poem, "Thoughts", appeared in "The Jewish Day" ("Der Tog") in 1961.

In 1968 on my first trip to Israel I came to know a former "landsman" from my home-town, Suwalki. He was a son of our old Rabbi from Suwalki. My countryman became quite interested in my style of writing. Israel Magentsa is one of the older teachers in Israel, who came to Israel from Suwalki in the early thirties. He is Professor of History and Hebrew. He sought and found, in Petach Tikvah, an extraordinarily able translator for my poetry from the Yiddish into Hebrew. Her name - Esther Zametsky. Both she and her husband, Chaim also came from Suwalki . . . and a friendly correspondence developed between us, beginning in 1969.

Esther became very fond of the folk-flavor of my poetry, and translated almost all of those that I had submitted to her within a year's time. I once again took a plane for Israel (. . . more easily said than done . . .). In 1972.

My book, "Main Tatn's Yerushe"* was printed in Tel Aviv by the Publishing House "Hamenorah". It was published in two languages - in the original Yiddish and in the splendid Hebrew translation by Esther Zametsky.

1972 was one of the most joyful years of my life (so to speak), although I had far happier years in my life together with my beloved Hershl . . . that gentle person with whom I lived for 44 glorious years. It was difficult indeed to be severed from him.

**My Father's Bequest*

Chapter VII

My First Literary Efforts

When the boys grew older and were able to give their father more assistance in the store, I had a little more time to catch up on my reading. As I mentioned previously, Hershl had been very active in the Workmen's Circle. I was nurtured by the monthly periodical "Zukunft" and to this very day I receive that magazine in my home . . . as well as "Zamlungen"* and other periodicals.

I also spent much time reading Sholem Asch, who captured my interest completely. The very first books of his that I read were: "Mary" and "The Road to Self." Eagerly and studiously I literally devoured his style of writing, particularly where it dealt with nature . . . as if brightly illuminated by light.

I must confess that his books "Dos Shtetl" ("The Town") and "Reb Shloime Nogid", "Jesus of Nazareth," as well as his "East River", which I pored over leisurely, influenced me greatly. This deepened my fervor for the Yiddish language.

In Yiddish translation in those days, I read Maxim Gorky's "Mother" and Jack London's "Iron Heel," as well as Leo Tolstoi's "Ivan Ilyitch" and "Resurrection." Also short stories by Checkov and Turgeniev.

About twenty years ago, I became acquainted with Sholem Shtern's poetry, which was of the highest caliber and read much of it - including his trilogy, "In Canada". I wrote to him of the great satisfaction I had derived from his works and I received a reply, with favorable comments on my command of the Yiddish language. I continued to write and when I sent him several of my poems, - and I especially remember one of them "I Would Like to Sing a Song" - his reply to me was quite a flattering one. This was the beginning of my further determination to write poetry. I continued to send my strivings to Sholem Shtern. The result of this correspondence was such, that it led to the publication of my first book several years later.

My poetry began to appear in the "Vochenblatt" ("The Canadian Jewish Weekly") which was published in Toronto, Canada . . . and later in the literary quarterly, "Zamlungen".* And in 1968, when I visited Israel for the first time, my poems appeared in "Die Yiddishe Tzeitung" ("The Jewish Press") in Tel Aviv. My poems appeared in this paper for several years afterwards . . . until one day, its editor, Israel Khadash, suddenly passed away.

---

*"*Zamlungen*" - *a literary quarterly, literally meaning "collections" or compendium.*

Dave sought out - and found his intended . . . his beloved Ruth Rosenberg from Milwaukee, Wisconsin. They were married on Feb. 12, 1956 and in time blessed us with four dear grandchildren - two sons and two daughters.

Hershl lived to see and to know his eight grandchildren; four of them from Reubin and his beloved wife, Amelia . . . with the fullest joy from each and every one of them.

After his third heart attack, Hershl went to his eternal rest on the 15th of August, 1966. It was very difficult indeed for us to lose him.

* * *

I would like to add some additional information about Hershl's brother "Abie" (Dr. Abraham Andrews). Besides being an excellent doctor, he was a dear human being, beloved by all who knew him. He died in 1967, at the age of 68, leaving behind his beloved wife, Bess; his then unmarried daughter, Dolly; a lucrative medical practice, and a host of loyal friends. He also had a son, Larry, who was an Assistant Professor at Yale University, with a brilliant musical background. Unfortunately, Larry died at the early age of 24, a victim of Hodgkins Disease. This tragedy helped shorten his father's life . . . not to mention the havoc it wrought on his long-suffering mother. The whole Andrews-Andres family was shocked and broken by this gruesome tragedy. Abe's daughter, Dolly, married some time later, and has two beautiful children.

In those years I devoted a good deal of my time in the service of the older people, who lived at "Golden Acres", the home for the aged and the infirm. I was involved in this activity for sixteen years. Once every month I would present to them a monologue from Sholem Aleichem, a poem . . . then, together, we would sing a folk song, or tell a good Jewish joke . . . or we would listen to some of the residents tell a witty tale of their own. I would endeavor to stimulate them. We all derived great pleasure from bits of our rich heritage of literature and culture, that would evoke in them memories of life in the old country.

Most pleasurable years they were, for me and for my beloved Hershl.

* * *

In 1952, during our visit to New York, while in the home of his brother Abe (Dr. Abraham Andrews) and his wife Bess, Hershl was seized with an attack of coronary thrombosis. Fortunately for us, it occurred in Abe's house, so his brother was able to administer immediate emergency treatment and thus saved his life. Abe then called his best friend, the eminent heart specialist Dr. Weinstein, and immediately informed our son Reubin of the seriousness of his father's condition. Without a moment's hesitation, Reubin flew into New York and made the necessary preparations to admit Hershl to the Johns Hopkins Hospital in Baltimore, where Reubin was engaged in medical research at the time. In the morning, we all rode to Baltimore in an ambulance . . . a distance of 200 miles. At Johns Hopkins, Hershl received the speediest attention - and began to recover gradually. He lay in the hospital for six weeks. Reubin then brought him home. Hershl was still weak. Dr. Rothschild, our good family friend, took Hershl under his wing . . . and under his care, he recovered. However, he was not permitted to climb stairs. This necessitated the sale of our home, since all three bedrooms were located on the second floor.

We then bought a single storied house on Deloache which has been our home for the past 27 years.

All fourteen years after his first serious attack, Hershl felt well enough and began to help out in the store. By that time, fortunately, Dave had returned safely from the Navy. He took over the store, and, at the same time resumed his studies. His new major was "Business Administration." After four years of hard work at college - and the store - he graduated, and very capably and energetically ran the establishment. He was well-liked and successful.

Circle were most desirous to greet Henry Wallace, who had shown a favorable attitude towards the young progressive movement.

In those bitter years of McCarthyism, it was tantamount to an act of heroism on the part of Hershl and myself to accept the proposal to invite Wallace as a guest in our house. Black men and women were also invited to attend that splendid dinner which had been prepared. Outside, police surrounded the house. Through the day, people who wished to meet Wallace, came to call, to welcome and greet Henry Wallace and drink a toast to him.

Oh, what young and strong days of struggle they were! 'Tis good to retain such life-long memories.

* * *

I will now speak of the period of 1948-49, of the fragmented remnants that remained of the large Jewish community of Poland that had a history behind it of over one thousand years. Those who survived the Holocaust were poor, dejected, bewildered and disturbed. The Jewish Federation of Dallas was responsible for bringing to this country hundreds of such families of survivors. The Jewish community welcomed them with great warmth and wherever it was possible, secured for them living quarters, in addition to clothing and other necessities . . . and also employment. Even then it wasn't a bed of roses for them. However, suffering was not novel for them, after their experiences during the Holocaust on the other side of the ocean.

In due time they became acclimated; learned the language, prospered, and today, 32 years later, most of them are homeowners, own cars, and live as well as most of the Jews in Dallas.

At the time of their arrival, I served as a volunteer, ferried them around, secured employment for them, and, in general, saw that they drew closer to us. I was an active participant with them for 25 years, and grew familiar with their trying experiences. All this . . . while seeking a trace of all my beloved lost ones . . . 17 members of the nearest of my family.

It has been difficult for me to carry the anguish and the torment of my murdered, innocent mother, sisters, brother and all their beloved mates and offspring. A shudder passes over my entire being, even as I write this.

* * *

Our son Dave grew into a strong, young enterprising lad. He helped out in the store, and our customers called him "Daveleh". Dave loved to come to the store (now in the new building) - and so did the old customers.

Dave always retained an interest in the store. At 18 he graduated from High School and was already accepted to begin his studies in dentistry.

However, after the terrible Second World War broke out, in 1943, Dave enlisted in the Navy. He got his gruesome baptism under fire aboard an LST, on the 6th of June, 1944, in the dreadfall battle of the invasion of Normandie. Fortunately, Dave was amongst the survivors.

Oh how difficult it was for all the participants to pull through the long, unpredictable, unsettled war years. After the war he returned to Dallas and graduated from Southern Methodist University in Business.

There was one incident which I particularly recall, that happened during that war period, which may seem laughable now, but most certainly was not then. It concerned rationing of food during the war years. The government had issued stamps at that time, called A and B stamps. This was to assure the equitable distribution of products such as meat, sugar, gasoline, etc. that were in short supply. At the end of each week, Hershl and I, in the absence of Dave, would set about the herculean task of assorting and counting these thousands of tiny bits of paper. This we did in the upper reaches of our home.

As is quite well-known, Dallas can become unbearably hot in the summer. On such days we would put up a fan for some relief. And one evening, a blast from the fan caught up our neatly piled stamps - the fruit of our sweat and labor - and sent the bits of paper fluttering to every corner of the room, covering the floor, and flying underneath and behind the furniture. It took us untold hours of searching and bending to correct and collect those tiny bits of paper, which were so important to us at the time. Without them we were unable to replenish our stock that had been sold.

* * *

I am continually reminded of events long past. I especially recall the winter of 1947, when Henry Wallace, the ex-Vice President of the United States, who was then running for the Presidency, visited Dallas. There he addressed a huge throng at a special meeting. The times, then, too, were turbulent . . . and they were days of struggle. Members of the International Workers Order, and sympathizers of the Workmen's

Chapter VI

The War Years and After

There is much to tell about my oldest son Reubin. He was a child who absorbed everything...and had to talk about it immediately afterwards. During his early years in public school he was often bored because he was far ahead of the class. As a result, he was very often promoted to a higher class.

He graduated from the public high school at the age of 15 in 1939 and was chosen to address the graduates as Salutatorian, also receiving a scholarship.

He entered Southern Methodist University in Dallas and studied there for two years, after which he entered the Baylor College of Medicine in 1941.

During the time of the gruesome Second World War, while studying at Southwestern Medical College in Dallas he served in the U.S. Army from 1943 on. . .and completed his medical studies in 1944.

In 1945 he began his internship at Galinger Municipal Hospital in Washington, D.C. and completed his military duties in 1947.

Reubin served in Korea for almost two years, and after returning home, he was appointed to the position of Assistant Resident in Internal Medicine in the Veteran's Hospital in Mc Kinney, Texas, which was also connected with Southwestern Medical College.

In 1948 Reubin married his beloved, Amelia Martin Crystal and they were blessed with four talented children - a daughter and three sons.

In 1950 Reubin received the honor of becoming a Research Fellow at Johns Hopkins University, and received an appointment there as Assistant Professor in 1955.

In the years following, Reubin received many awards and much recognition for his research work and became a full Professor of Medicine at Johns Hopkins University. His specialty has for many years been Director of the Gereontological Department in Baltimore, Md.

Reubin has received many awards and much recognition in his field. He recently took office as President of the Gereontological Society of the United States.

* * *

In 1937 I received the news that my father had gone to his eternal rest - at the age of ninety-eight. This was two years before the outbreak of World War II. My only consolation was that he went peaceably to his grave - and did not live to become another pitiful victim amongst our unfortunate Jewish people. But I did regret the fact that I never kept my promise to him to come back and visit him.

* * *

Coming back to our third son, Norman, he grew up as a happy child and played with the children in the neighborhood. He started school in 1937. After graduating from the public elementary school, he suddenly contracted the much-dreaded typhoid fever, and was rushed to the hospital, where he remained for quite a while. A long time elapsed before he was completely recovered.

At that time we moved into a nice neighborhood, into a beautiful two-storied house. This neighborhood had an excellent high school. It was there that Norman completed his studies . . . showing no inclination to go any further scholasticly.

To the present day he is a happy and congenial person and lives a carefree life. He volunteers to work amongst the elderly as well as with underprivileged children; and is a member of the "Dallas Emergency Club" for years.

It appears, he was destined to learn from people and not from books. He is deeply interested in - and conversant in all that pertains to the world of sports. He lives with me in our home on 6439 Deloache, in Dallas, Texas.

* * *

Our enterprises prospered, and the small wooden structure which housed our business was razed to make way for a new and more imposing building. This building was big enough for three large, separate stores. In time, the two brothers, Issac and Hershl severed their partnership, and each went his own way in the matter of business. Both were successful in their respective enterprises.

Issac and Anuta, now in their new store, moved from their old house to another dwelling close to their new place of business, and we remained with the business at 1919-1927 Pearl Street.

and better world and of educating them in the Yiddish language. It had been our wish that they become familiar with the history of our people . . . and we hoped to implant in those youthful hearts a love for our Jewish people, and for the continuity of our heritage. It caused us great pain when we were compelled to give up our pride and joy . . . to lose our building, the Shule, the orchestra, chorus, and everything else that we had built·. . . It all disappeared during the depression year of 1934.

However, the earth continued on its orbit . . . Our growing children were capable students in the public schools. Our hopes remained high. We felt that a time would come when we would rebuild that which was so painfully interrupted. However, as the saying goes: "Man proposes and G-d disposes." The struggle must go on. The world is not coming to an end.

* * *

Our third son, Norman, was born during the depression year of 1931, on the 9th of September. The Great Depression, which was such a tragedy for the millions of Americans, left us personally for some reason, practically unscathed. We were amongst the more fortunate ones, so to speak. Norman was a lovable and well-behaved child, with a smile that was a magnet for the entire Andres family. When Norman was an infant, after taking care of his needs, I would rush down to the store to help Hershl. Another of the duties that I assumed, was to take orders over the phone, in our bedroom upstairs, then hurry down to fill and deliver them in a small truck.

Isaac and his wife Anuta were blessed with two exceedingly talented sons, both of whom later became medical doctors and who, to this day, occupy highly respected positions in their chosen field of medicine.

Issac, Anuta, their sons - Baruch and David, my mother-in-law and father-in-law; Hershl and myself - all lived in the same large two-family home, in which we raised our own gifted children.

The neighborhood, in which the house was located, was a 'mixed' one - with whites, blacks and a good many Mexicans living in close proximity. Our income, our daily bread, came from the immediate neighborhood. Our customers, which included all of the above, became our very good friends.

Our children had for playmates, the barefoot children of the neighborhood . . . not being afflicted with the virus of "selectivity" in their choice of whom to play ball with on the green fields and hills of the wide Texan environment.

* * *

brought us great joy. The Shule continued to grow, and with the arrival of the esteemed second teacher for our Shule, two years later, Mr. Lazerson, we were able to fill our thriving classroom with 60 children.

Years passed. Pupils were reared, educated and graduated. They, themselves, were then able, together with their gifted companions, to produce very beautiful concerts, on a highly artistic level, consisting of Yiddish folksongs, recitations, Yiddish dances, Sholem Aleichem evenings and the like.

The parents drew great joy from the achievements of their children, up to the time of the dreadful crisis years of the thirties*. At that time it became too difficult for the members and parents to bear the colossal expense of maintaining the Lyceum and the shule**.

It was during this period that the two-year term of Mr. Lazerson ended. There were a number of parents of the pupils who found themselves unable to pay their tuition fees*** to the Shule. The difficulties of the times notwithstanding, many of the members and parents, with determination and with a great feeling of responsibility, undertook the paying of the tuition for those children in the aforementioned category.

I recall all of this with a great deal of satisfaction, in the knowledge that there were worthy Jews and progressive people who, up to the present, perseveringly adhere to their devotion to the Yiddish language and Yiddish culture.

Thus the Shule continued for several years, when a young couple arrived from New York . . . the teacher, Mr. Lefkowitz and his gifted and talented wife. Both were extremely dedicated teachers. They brought a new zest and new life into our Shule . . . as well as to the members of the Workmen's Circle.

In this tumultuous period of which I speak, there lived in Dallas a musician . . . the energetic Professor Faibish, a brilliant pianist and a remarkable personality. He had presented to the Shule Executive a novel idea. He had formulated plans to organize a mandolin orchestra from amongst the pupils of our Shule. And with very little hesitation, he proceeded to enroll those pupils with musical talent into the mandolin orchestra, with great hopes of also having a children's chorus.

However, we were living through a period of continuing and increasing crisis. All our exertions failed. We were unable to maintain our hard-won achievements . . . our goal of raising our children in a just

**The depression*
***Shule - children's school*
****In Yiddish, "Schar limood"*

Hershl was a member of the Workmen's Circle, and served his organization, Branch 234 W.C. faithfully. At that time the Branch consisted of approximately 40 members (perhaps more). I do not recall the exact figure, because I had arrived at a time when it was already established, and besides, at that time I did not have too much time to devote to organizational work.

When the drive to build "The Arbeiter Ring Shul" (Workmen's Circle Children's School) began in 1926, I became active in that movement with great enthusiasm. At this time I was already rearing my first song, Reubin . . . a potential pupil for the Workmen's Circle Children's School. Prior to this, the first task was to raise money for the erection of a suitable building that would house the W.C. branch and a Yiddish school for the children of the members of the Workmen's Circle . . . a colossal undertaking.

However, as it is said - "Where there's a will there's a way!" All can be accomplished where there is communal effort put into it. During the course of 1925 such an edifice was constructed, called the Workmen's Circle Lyceum, and it was a dream come true. The W.C. children's school was under way and was soon in full swing.

Our first teacher, Mr. Kenjersky, was, to us, as if sent from heaven. He helped us put the classroom in order and pointed out the necessary steps that should be taken to get children to attend. Soon our Shule opened with an enrollment of 43 pupils. These were the children of parents who were members of the Workmen's Circle—"The Arbeiter Ring."

In those years we wrote to New York, and were able to secure the best talent that the Jewish stage had to offer, for our annual concerts. Very often we would also have a Yiddish poet, a lecturer or a speaker, who was brought in and was of great help in enlivening the organization.

The women of the W.C. organized themselves into a Mothers' Club. I was chosen as a representative of the Shule Executive to the newly formed active Mothers' Club. The Club undertook the responsibility of transporting the children to the Shule five days a week. They would then wait in the building for an hour, till the class ended, and take the children home again.

There was an awakening of Yiddish culture in the city of Dallas. Our concerts attracted large segments of the Jewish population, who previously knew nothing about the renaissance of Yiddish cultural activity in the United States.

Our efforts in the reawakening of a Yiddish cultural movement also brought excellent results for the Yiddish Shule. All went well, and this

Chapter V

My Love for Yiddish

My in-laws celebrated their golden wedding anniversary in 1925. My mother-in-law, Naomi-Feigl, died a short time later, after suffering from poor health for some time. She was both wise and pious, and occupied a revered status in the Andres family circle. My father-in-law was left to live alone on the ground floor of the two story house. My sister-in-law, Anuta, and myself were very fond of him - and close, and saw to it that he was made as comfortable as his needs demanded, as he grew older. My father-in-law, however, knew how to live and take care of his health.

He was blessed with a reputable standing in the community and did not lack for many good friends. These visited him frequently and engaged him in discussion. Very often I would listen in on their discourses, which dwelt chiefly on Jewish matters, global and domestic events and news of the latest political and economic events regarding Palestine (now Israel) and the general situation there.

My father-in-law would be visited by fund-raisers from various parts of the country—they all knew his address— and none would be turned away empty-handed. Once, one of them spent the night with him. In the morning he had disappeared, taking with him my father-in-law's new shoes. In their place he left his worn and tattered ones. He also had taken along with him a treasured bottle of whiskey (this was in the days of Prohibition) . . . whiskey which my father-in-law would share with his friends. This 'pretty' tale was oft told . . . but was only reserved for the ears of the family.

My father-in-law lived to the ripe age of 92 . . . always refusing to use a cane for support, with the reflection that "this only adds to the age of a person." However we cannot outwit the aging process . . . and he did age slowly. One day he fell, and remained in bed for ten months. His health began to fail him, even with the most excellent of care. And the dearly beloved man, Reb Jacob Leib Andres, greatly honored and mourned by all, went to his eternal rest in the month of December, 1944.

* * *

At this point I want to dwell on my determination to preserve my Yiddish which I did through all of the 59 years of my life in Dallas, Texas. I actually fought for Yiddish. I never gave up my Yiddish speech.

all of the infant's needs and then hurried down to the store to help out as much as I was able, in order to lighten Hershl's burden.

Those early days were not entirely untroubled . . . but we were young, and the anxiety of a livelihood wasn't there. Our needs were few and we were provided with all that life required.

However, there was scarcely time for me to read or learn the language of the land. We were harnessed to the yoke of our daily pursuit of a livelihood. Nevertheless, time was not at a standstill. The infant, Reubin, turned out well . . . ceased his screeching, and just when we could catch our breath once more, along came our second child. On the 24th of April, 1925, our good fortune brought us a second son. Beryl was born. I was not happy with the name Beryl, for there immediately came to mind the soubriquet "Beryl-Shmerl" . . . So I thought that we would call him "Dov" in Hebrew. But a child isn't called "Dov" here, so we transposed it to the dear child's name of "Dave" and in doting Yiddish he became "Daveleh". Dave was a quiet, calm infant . . . not a screecher, and life took on a more normal course.

The children grew, giving much joy to their Mother and Dad and to their Grandma and Grandpa . . . as well as to their aunts and uncles.

Our older son, Reubin, soon became a "breadwinner". Every morning I would teach him a Yiddish poem, such as "Dem Zeidn's Tabac Pushke" (Grandpa's Tobacco Pouch) by Leah Kapelovich Hoffman and "When you sometimes pass #3 Charlotte Street," as well as other children's poems. He would commit it to memory, and a few moments later, in his bare feet, he would run down, and with great glee recite the piece he had just mastered. His Aunt Anuta, very much enthused, would give him a penny for each recital.

Reubin's joy went far beyond bounds. He could hardly await the early morning hours, when his mother was able to spend some time with him and teach him something new. The poems would just gush from his mouth like crystaline waters - clear and distinct . . . and the pennies gradually filled the cannister that stood atop the wooden ice-box in the kitchen.

Hershl's oldest brother, Meyer, and his wife Chaya, arrived in America several years later than his brother Issac, and his wife, Anuta. And with them came his younger 11 year old brother Abraham ('Abie'), who was later to become Dr. Abraham Andrews of Brooklyn, N.Y.

Meyer was a capable tailor from Feodosia, in the Crimea (Russia). His dear wife was an unusually competent housewife. Their three children - a son, Alex; a daughter, Dena; and a little girl, Sarah - dwelt in a small house, several doors from us. All the Andreses lived as a closely knit, harmonious entity.

The Andres children were all reared in European fashion, so to speak; which meant living with respect and regard for others and for all human values. Being imbued with these characteristics, the Andres family won the confidence and friendship of their neighbors in the community.

Our dwelling stood adjacent to our grocery, which was in partnership with Hershl's older brother Issac and his wife Anuta. This was a small wooden building on the corner. It was on a main thoroughfare, though the center of the street lacked cobblestones or pavement - and a trolley car ran past our establishment. Because of the unpaved street, the house was unbearable because of the sand and mud tracked in . . . and the store brought "small pickings" for the families of the partners. However, who needed more?

The two storied house was the property of Mama and Papa; that is - of my in-laws, and of the brothers, Issac and Hershl. Abraham (Abie) worked when and where he could. He wasn't too choosy, as long as he could continue with his studies. It was no light matter to bear the strain of his exacting studies; to undergo exams, then spend his evenings working at whatever was available. In 1924 he received his diploma as Doctor of Medicine. Then followed his internship at Brooklyn Hospital, where he met the nurse, Bess Shiber, whom he married. They lived comfortably in Brooklyn together with their two fine children...

* * *

On the 13th of June, 1923, when our oldest son Reubin was born, I was 24 years old, and Hershl was almost 36. I became aware of what it meant to become the mother of a son. I learned how to take care of an infant - and quite a screecher he was . . . (May G-d watch over us and save us). His crying did not permit us to sleep . . . And Hershl had to rise early to open the store. Patrons were already pounding at the door . . . at a moment when Hershl had just fallen asleep, precisely when the clock struck six.

The screecher was at it once more . . . I would take him in my arms and proceed to pace the length and breadth of our home. I attended to

niche for myself in its friendly atmosphere. My mother-in-law and father-in-law drew me closely into the family circle, and I immediately felt a great love for them.

My mother- and father-in-law had come from Russia to their children in America in 1907. They all lived together in a single large house at 1919 North Pearl Street.

My father-in-law, Reb Jacob Leib Andres, was a compassionate man, with a pious belief in the future of the Jewish people, teaching the Torah and preparing his then young pupils for their Bar Mitzvahs.* Bat Mitzvahs** were totally unheard of in those days.

These same young men grew up to become civic leaders, businessmen, doctors, lawyers, engineers, builders . . . each according to his own capabilities. They married - both girls and boys - those within their own sphere, according to the Jewish custom. Mixed marriages were practically unheard of at that time. And when such a union did take place, it was considered one of the biggest calamities by the family concerned.

Jews did indeed live amongst their non-Jewish American neighbors and were greatly esteemed by them.

The non-Jewish American citizens of Texas had long recognized the worth of the Jewish people who had settled in their Texan communities, for their involvement in civic planning, research, and in various other fields of culture and development. The Jews who had already dwelt in Texas for close to a century, had long ago adopted the common tongue of the people, which was English, of course. Many of these Jews had even lost sight of the fact that Jews were still scattered over the length and breadth of the earth, and spoke Yiddish just as they did in the old country.

To all intents and purposes, the old home had disappeared, and the feeling amongst these long-time resident Jews was that speaking Yiddish was only for the new arrivals ("greenhorns") and too much respect for the latter (from the native Jews) was not forthcoming for a long while . . .

Bit by bit I tackled the English language. I was able to read, but not one word did I understand. I learned most of my skimpy English from merchandise that was displayed on the shelves of our grocery. And I did quickly learn whole sentences.

* * *

**Bar Mitzvah - 13th birthday religious celebration proclaiming the coming age of the young boy.*

***Bat Mitzvah - now a new celebration marking the coming of age of young Jewish girls.*

Chapter IV

I Become a Wife and Mother

Up to this point I've dealt with events leading to my engagement to my life's companion, Hershl Andres.

Our marriage took place in the magnificent new edifice of the Park View Club on the 8th of January, 1922. My relatives in Dallas gave added luster to the wedding ceremony by the huge attendance of every branch of the family. There were in-laws, cousins, aunts and uncles, and many youthful guests outside of the family . . . and all danced to the joyful tunes of the wedding "klezmorim"*.

I, the bride, however, really was acquainted with very few of the invited guests. The greetings and good wishes of all these fine guests made a deep, heartfelt impression upon me . . . a reception that would truly have brought tears of joy to my eyes. However, I had promised Hershl that there would be no tears shed underneath the "chupeh"**. Because of my promise, I had to hold back my joyous and anguished tears, and hide them deep within me. My Aunt Tema anxiously stood by, awaiting an emotional and tearful outburst, since I didn't have my father and mother, and sisters and brother present to celebrate my good fortune and rejoice at this joyous and propitious wedding.

The reception and the sumptuous holiday feast that followed, - which included home-made "gefilte fish"***, roast duck and chicken, stuffed "heldzlekh"****, home-baked strudel, cakes and all sorts of confections . . . not to speak of a vast quantity and variety of wines and liquors. . . all served to raise the celebration to its highest pinnacle.

Since my husband, Hershl, was already an American citizen, I automatically became an American citizen too, according to the law at that time.

Dallas, in 1922, was a city of about 100,000 inhabitants. The Jewish residents, with their widely branched families, were a considerable addition to the population of Dallas at that time. I quickly found a

**klezmorim - wedding musicians*
***chupeh - bridal canopy*
****gefilte fish - chopped, stuffed fish*
*****heldzlekh - the skin of chicken necks, stuffed*

stopped him at this point and told him "Uncle, you've just said the word "alteluritno". My uncle's conclusion was that I was "slightly off." (It shouldn't happen to anyone.)

In time I became accustomed to the environment . . . and my boyfriend began to approach me in more practical terms. His speech and deportment was most pleasing to me. And then, three months after we had first met, he came to see me one day . . . his face and glance portraying an unusual boldness. He handed me a tiny jeweler's box and pleadingly asked me to open it. When I did, my heart began beating violently. My eyes caught an almost blinding flash; my heartbeat quickened unexpectedly at the sight of what appeared to be the glow of a thousand little fires. I quickly closed the tiny case and glanced at the young man in wonderment. Then I asked him to take it back, saying that I did not need such a magnificent diamond.

After a few moments of silence, we kissed for the first time... feeling our destined troth. For that special evening Hershl's closest friends had prepared a magnificent reception for us . . . something for which I was totally unprepared.

At the beautifully arranged dinner, Hershl pleaded with me that I wear the ring, so that his friends might share in his joy. "I'm happy without the ring," was my response: Nevertheless, he hastily placed the ring on my finger. Oh, what a beautiful engagement that was!

When I arrived back at my Aunt's house, she was still awake and waiting up for me. I ran to her and showed her the sparkling ring. She threw her arms about me, kissed me and wept; saying "Oh, Chaya Rochel . . . if only your parents were here to see the happiness of their daughter!" My Aunt Tema was enraptured, and exclaimed: "That boy is worthy of you. I wish you eternal happiness, Chaya Rochel." It was difficult for me to fall asleep that night.

Soon after the break of day, my cousins gathered around my bed, woke me up, and began to study the ring upon my finger. They were jubilant . . . and I became aware of my great, good fortune. They all idolized Hershl, and it was all so pleasant for me. Unexpectedly, I burst into tears . . . weeping with a feeling of utmost inner joy at the realization of what had happened to me . . .

And the thought pervaded my being, that very soon I would write a joyous letter home . . . a good letter, full of surprising good news . . . that I've become betrothed and that I am very, very happy . . .!

* * *

My Aunt had waited up for me and questioned me as to what my uncle had in mind for me, so soon after my arrival in America. From what she said, I quickly gathered, that she was opposed to my becoming seriously interested in anyone. I slept quite soundly that night, with nary a thought about the young man.

After that evening, the young man telephoned me every day. He wanted to take me out, introduce me to different people who spoke my language, who were interested in Yiddish culture, Yiddish music, and Yiddish problems in general. We continued to speak to each other daily via the telephone. We spoke solely in Russian, because the entire family stood by to listen to what I had to say. They did not understand Russian. Although there were no secrets between us, I felt uncomfortable with the crowd around the telephone, even if they knew no Russian.

For a time I was reluctant to see my suitor too often. To begin with, when he would arrive at the small garden of the house, my cousins would be sitting on the threshold or lolling around on the grass near the steps. The young man had almost to straddle over their bodies. This smacked too much of the small town, even for me. Later, he introduced me to his closest companions. I was delighted to get to know them. Thus a new world unfolded for me. During all this time, I kept writing to my parents and sisters . . . letters that were filled with yearning for them, describing also the wonderful treatment I was accorded by my family in America.

My Aunt and Uncle had introduced me to a very nice girl, who every evening would take me walking through the park. There was music . . . and boys and girls would happily stroll by. The girls were heavily rouged, with hair braided and wound around their eai (perhaps to drown out the tumult). In fact, the girls appeared as if :hey all came from the same mother . . . And all spoke in their own lan; uage (English) - so rapidly, that I began to believe I would never master it . . . a language, in which one has to thrust out the tongue in order to pronounce certain words.

A cultured young lady undertook to give me lessons in English. At one time she told me that I knew the language, but pretended I didn't. This was because I did know how to read. Actually I didn't understand a single word, and could not utter a syllable. The words sounded very lengthy to me. For instance, my Uncle, Sam Tabolowsky, in conversation, constantly utilized the word "alteluritno" - probably he meant "I'll tell you right now." So I asked him what it meant. His answer was that he did not understand what I was saying, and that he had never heard that 'word' before. Suddenly he prounounced the word again. I

My Aunt Fannie had prepared a meal which, in the old country, during the war years, would have been tantamount to a wedding feast. After the dishes were cleared away, a great hubbub arose. Children played pranks; children laughed . . . at what - I knew not, for their speech was alien to me.

In the midst of this clamour, a young man appeared at the front door, dressed in a light-colored pongee suit, with a pongee-colored tie, light shoes, and an earnest smile upon his face.

My Uncle welcomed him very courteously, brought him over to me, and said: "This is my niece, Chaya Rochel, from Poland. The one you have been awaiting so impatiently!" And to me, he said: "This is Harry Andres - get acquainted." I asked the young man to sit opposite me. I looked at him thoughtfully, and said, as if in a soliloquy . . . "The young man speaks a good Yiddish, and I like his accent." I sought no other virtues at the time.

The tumult of the children increased, and the young man grew impatient . . . and asked me very gently if I would like to take a drive with him in his car. I excused myself and entered my Aunt's kitchen to ask her to accompany us on the ride. My Aunt stared at me in astonishment . . . then commented: "In America, when a young woman is invited for a ride, it isn't nice if someone else goes along."

I was disappointed with her answer. She, realizing that I was unaccustomed to American ways, assured me that it was perfectly proper. "Furthermore, your Uncle knows this man for a long time . . . therefore you may go for the drive." I went over to the young man and repeated all that had transpired between my Aunt and myself. He thought a bit, and then thanked my Aunt for her tolerance and explanation.

Although I did not feel completely comfortable, nevertheless I was convinced that it was proper to accept the proffered ride. Our conversation during the drive centered on life in Poland during the years of World War I.

He spoke very knowledgeably about the situation in Europe. His Yiddish speech was flawless, without even a trace of any anglicisms. He spoke about the organization with which he was affiliated, and how they conducted their meetings in Yiddish. This, of course, met with my immediate approval. Our conversation took up the entire evening, and then he drove me home to my Aunt Tema's.

I thanked him for the enjoyable ride, and he asked if he could call me on the phone the following morning. My answer was:"Why not? He then escorted me to the porch and bade me "good night."

My Aunt Fanny was a kindly, patient woman. She let the children carry on . . . playing their horns, fifes and even beating drums, large and small, as long as they were not underfoot, and permitted her to rest a bit.

One day my uncle called me aside, in conspiratorial fashion, and confided a secret to me . . . that he had a young man who was waiting impatiently to meet me . . . a young man from a fine family. What was more important, he belonged to a group of progressive young men who were affiliated to the Workmen's Circle* . . . and they all spoke Yiddish. The Yiddish language was always very dear to me! My rejoinder to my uncle was an immediate one: "Where is this chap?" I asked. My reaction elated my uncle greatly. A short while later he phoned my Aunt Tema that he was coming over to fetch Chaya Rochel for lunch at his home, and that he would bring her back the same evening.

My Aunt was not too pleased to let me out of her sight, even if only for one evening. She was afraid I might want to dally there with those happy children. My Aunt admonished her brother that he was to bring me back that very evening, without fail. I, on my part, was rather eager to accompany my uncle in order to spend some time with the other half of my family in America. Accordingly, I donned a nice white batiste frock, adorned with pale blue which my Aunt had prepared for me . . . and I was all set to go.

Precisely at that moment we were visited by neighbors, dwellers on the same street. They were Jewish women from the same block. They did a good job of scrutinizing me. My cousins spoke to them in English. Although the language was still unknown to me, I gathered that they extolled my virtuosity as a linguist . . . telling them that I was conversant in many other languages, such as Polish, Russian, German and even French. This awakened great respect for me in the eyes of the visiting women.

While all this was taking place, my Uncle (Izzie Wyll) arrived. The farewells that took place were as if I were leaving for "Boiberick"* - far away.

On the way, my Uncle informed me, that the young man of whom he had spoken, was coming to his home to meet me. Well, how can one describe the agitation that beset me, in anticipation of the introduction to the one that my Uncle kept waiting for me for so long? Whoever reads these lines will have to draw their own conclusions as to the depth of my feelings.

**Arbeiter Ring*

"Boiberick" - a resort city in Sholem Aleichem's tales.

Chapter III

My Entrance Into A New Life in Dallas, Texas

My mother's sister, Tema, was extremely devoted to me. This was also true of her four daughters and only son - the youngest in the family. The daughters were all married, and the boy had recently graduated from high school. My aunt considered me her "fifth daughter".

My mother's youngest brother had, at that time, already lived in America close to twenty years. He was in business, together with a partner. They were the proprietors of an "Illusion", as it was called in the old country. This was a theatre in which motion pictures were shown. I was familiar with this prior to my arrival in America. In Suwalki, I entertained many illusions about this "illusion." I imagined myself in this theatre, occupying a seat in the loge, while an assortment of young dandies streamed by, clothed in black and sporting white ties. They would smile at me as they strolled by, past the seat where I was sitting. Indeed, I felt as if I were in "seventh heaven." And I had already learned to say "How do you do." I wished then that this dream would go on forever.

My uncle (I had already learned the word "uncle") came to see me the very first day of my arrival in Dallas. He arrived in a large automobile. He exhibited great warmth, and a feeling of closeness to me.

I wondered to myself - 'why such a large machine.' It soon became apparent. His family consisted of his wife, my Aunt Fanny, and his nine children. They were blessed with four sons and five daughters. So - together with my aunt and uncle, all in all, it was a conclave of 11 souls. The oldest was a son of 16, and the youngest - a toddler of about one-and-a-half years old. Theirs was a very happy household.

The boys and girls all played one sort of musical instrument or another. A piano stood in a corner of the large front room. No one sat at it, yet it played mechanically, such music as I had never heard before! So I sat, entranced . . . not so much by the piano and the music, as by the tumult created by the sounds emanating from the instrument.

another and not lose contact with our ship-board friends, was done hastily. Even at that moment it occurred to me that I was the only one who was slated to travel still further . . . to such a distant place . . . all the way to Dallas, Texas. This threw me into new waves of longing and home sickness.

I endured two days and two nights of a wearisome ride on the train before I reached my destined journey's end . . . Dallas, Texas. I was welcomed by my cousins, who inspected their "green" relative - and quickly warmed up to her. I, in turn, found them dear to me, and nestled up to them. My aunts and uncles and their large families showed great love for me and displayed a fine attitude towards me.

''Moishele, you have to thank G-d that you are getting rid of her. He will send you your destined bride - and please don't wish that Chaya Rochel should marry a Negro.

At the request of the would-be groom, I came to bid him farewell on the day of my departure. We said our good-byes, wept, kissed, and forgave one another. He accompanied me to the door and pleaded that I write to him. I promised that I would and kept my word. It was a difficult experience for me indeed . . .

My aunts and uncles in America sent the money to repay my intended groom for the monies he had laid out for my wardrobe. On the day of my leave-taking, I placed this money on his table. He very angrily hurled it to the floor.

My leaving was accompanied by an utter feeling of dejection. However, the day prior to my departure, my friends - boys and girls - had arranged a farewell party for me. They plied me with drink. Then we all repaired to the ''Arcadian Gardens'', our noted and most beautiful spot, where a boat that was used for entertainment was located. There we made merry in the most wonderful fashion. We ate, drank sang . . . and indulged in all kinds of high-jinks . . . and high over the tree-lined lake there echoed the peals of our laughter . . .

My friends well understood what the next day meant for me . . . saying farewell to my beloved father, mother and my devoted family. All that drinking had made me quite sleepy. The night passed quickly, and very early in the morning my bags were packed for me. Quite a party escorted me to the train, to bid me adieu. This included all of my companions and good friends and my entire family. This penetrated and occupied my entire being . . . and shall live with me eternally.

Once more I found myself on the way to Warsaw. From there a small boat left for Danzig. Upon my arrival there, I encountered many other people as heart-broken as I was. However, we soon struck up friendships, and once more I found myself in good spirits. In Danzig all emigrants had to lay over for six days, and then we boarded a small ship bound for London . . . a trip that took five days. We spent three days in London, seeing very little of that great city. In London we waited, with anticipation and impatience, to board the magnificent ocean liner, the Adriatic. The crossing from London to New York took two weeks. And most joyous were the fourteen days we spent on the Adriatic.

Arriving at Ellis Island, we found the tumult most unbelievable. The flurry of leave-taking, and the efforts to secure the new addresses of our recently acquired companions so that we could write to one

And indeed, for me, it was a difficult interlude . . . The waiting until the moment when my passport would arrive - and then, later, my visa . . . which meant two more trips to Warsaw. Then, too, there was the uncertainty of whether or not I would be granted a visa!

For me to live through such a period of anxiety was no easy matter. My last visit to Warsaw was one of joy - and tears. . . I did receive my visa at last, even before I fully realized what the hasty stamping of my papers by the American consul signified.

When I did come to my senses, I burst out in a torrent of tears. Were they tears of joy - or a reminder that soon I would have to bid farewell to all my loved ones?

Leaving the office of the Consul, with his seal on my papers, and a receipt for the various expenditures which this entailed, I rushed to telegraph home the wonderful news.

I did not realize the kind of hubbub that my telegram would create. What did I find upon my arrival home? Instead of rejoicing, there was a feeling of 'Yom Kippur'* in the house. There was weeping from my father, who was then 79 years old . . . My mother could barely be constrained. My sisters wept bitter tears . . . and my whole 'mishpoche' (family), when they came to greet me, did so with a doubtful joyfulness. I almost regretted all my doings . . . so full was my heart with a feeling of dejection and gloom. However, in time, the feeling subsided, and I was able to let my friends know that two weeks prior to 'Shevuoth'**, which was the 2nd of June, 1921 - 'Yachne Dvoshe'*** was on her way to America.

My intended groom had lived in high hopes that my visa would not be forthcoming. Then, when it dawned on him that within a month I would definitely be on my way, he would send me notes daily, desperately imploring me to change my mind. One day he came to my father's house with the revelation that Texas (the third America) to which Chaya Rochel was headed, was occupied by black people - Negroes - and eventually she would marry one if my father permitted me to go.

My father wisely asked him to forgive me and to seek another bride, who, he assured my ex-groom, would give him a quieter life. . . not the sort that Chaya Rochel would have led him. Furthermore, he continued:

**Yom Kippur - Day of Atonement.*
***Shevuoth - The Feast of Weeks, or Pentacost celebrating the Spring Harvest, also associated with the revelation of the "Law on Mt. Sinai."*
****Yachne Dvoshe - a scatter-brained young Jewish girl.*

I could not arouse any enthusiasm for pig-bristles, nor for his property-holdings. However, when a young man casts his eyes upon a maiden who is pleasing to him, all else is merely academic . . . so - of a sudden - I was a prospective rich bride.

So one day I found myself, accompanied by mother, on the way to Warsaw to purchase a trousseau, dressed up in the finest there was. However, I turned a deaf ear to all talk about my made-to-order groom.

My parents were aware of what was actually transpiring and suffered greatly on this account. I therefore thought that something must be done about this intolerable state of affairs. Thereupon I wrote to my mother's sister and brother in America. My mother's sister and her family dwelt in Dallas, Texas for forty years, and her brother for twenty years. I related to them my tale of acceding to the wishes of my parents to marry someone I did not love. I pleaded with them to be merciful and bring me to America, if it was at all possible, and thus rescue me.

* * *

Meanwhile I had to live through quite an ordeal before informing my husband-to-be of my intention to withdraw from our wedding plans, and my further determination to leave my home, my old father, worried mother, sisters and brother - and naturally, to bid my intended groom good-bye. It was truly difficult to convince him, for it greatly grieved me. I pleaded with him in the most compelling fashion that he forgive me; though by this time he fully understood the coldness of my bearing towards him.

He spoke to my parents, urging them to use their influence to dissuade me from such a light-hearted idea. He even consulted a wise, experienced Suwalki householder, who invited us both into his home, so as to endeavor, with his wisdom and statesmanship to 'bring me back to my senses'. The so-called arbitrator was entirely unaware that my whole heart was filled with the resolve to leave behind all that was near and dear to me. My intended groom did not anticipate my refusal to keep my part of the wedding plans.

* * *

Aunt Tema, my mother's sister, was a very good-hearted soul and realized my plight. Instead of merely sending a reply to my letter, she answered my plea by sending me a large envelope containing an "affidavit of support" from both my uncles and my aunts, with a steamship ticket to New York, and a railroad ticket from New York to Dallas, Texas.

Chapter II

I Grow Up in Suwalki

1914 marked the outbreak of the First World War. I was then almost 15 years old. The possibility of continuing my education was gone. To my sorrow, after I ended my school days, during the war years, the difficult times for my family began . . . and this was just as true for all the inhabitants along the German border in general . . . and for us Jews, in particular. We Jews, however, have been accustomed to hardship for ages long . . . so we suffered in silence.

In the meantime, I fell in love with a lad who sang sentimental Yiddish folk-songs and added to that, was an excellent dancer. I always had a penchant for singing and dancing . . . 'But not always do things transpire as easily as they are later related . . .' Our love affair lasted about three years, till the war ended, when the Poles fell heir to the destiny of Poland.

The Poles did not wait long, and immediately began to mobilize the youth by conscripting them into the army. Whereupon all the Jewish young men fled, unwilling to serve the Polish idol. The boy with whom I was so girlishly infatuated was also amongst those who fled from Suwalki, unwilling to serve in the Polish military.

I remained, for a long time, without a tutor . . . So days, weeks and months went their way . . . while I yearned for the merry lad. My mother and father were not too happy with my selection of the singing and dancing young man, who refused to pray, and interpreted his protest against religion in his own fashion . . . in a manner that was opposite to the beliefs of my pious mother and father...and I suffered a great deal because of this.

My parents thereupon began to seek a practical solution for their daughter. Not much time elapsed, and a young man appeared, who later revealed his secret to me, that for a long time he had cast his eyes upon me, as in Sholem Aleichem's book, "Tevye, the Dairyman", in which Lazar Wolf, the butcher, cast his eyes on Tevye's daughter, Tzeitel. Moreover, the young man was really serious, and my mother and father more serious still. I felt that it was devil's play. Even so, I gave it much thought, and taking into consideration the fact that it would make the lives of my parents somewhat easier because of this match, they influenced me so, that I became betrothed to the young man, who was my senior by ten or twelve years. He was quite well-to-do. He dealt in pigs-bristles, on a large scale, and was the proprietor of a local plant where these bristles were used in the manufacture of brushes.

the dates (the years) imprinted on the bindings of the tomes in gold letters and numerals. It seems that it was fated for me to make this discovery.

On the pages of "Der Yud" I found, and thirstily devoured Sholem Aleichem's monologues, poems by I.L. Peretz or tales by Mendele Moicher Sforim, such as "Die Kliatshe" ("The Nag"), "Benyomen Der Driter" ("Benjamin the third") and other excerpts from his precious works. I also read, with great interest, the works of other fine Yiddish writers of that period. And what Yiddish daughter was unable to read Yiddish with those wise, flowery, poetic words, to while away her time. Thus I fell in love with Yiddish body and soul, as the saying goes . . . and soon began to read Sholem Aleichem's monologues aloud to our neighbors every Friday night.

Observing the great satisfaction that we all derived from his writing and from my reading, I never gave it up . . . till this very day. In Sholem Aleichem's writings I discovered my milieu . . . and fell in love with him forever!

* * *

The eldest of my three sisters was Chiene Rivl, a hard-working girl with a healthy attitude toward domestic tasks around our home. After I left Suwalki, she married a young man from Grodno. They settled in that city and lived a simple, peaceful life. After a while they became parents of two lovely girls. To my great sorrow, they all met the same unfortunate fate that befell my only brother and his family.

My second sister, as pretty as was her name, Sheineh Esther, was barely seven years old when I left for the States. She grew like a budding flower. Not only was she beautiful in appearance, but grew up to be an excellent teacher of the Hebrew language in the Suwalki High School. She also was a lover of the arts, and an ardent follower of the local dramatic circles. She married a young man of our town, David Rubenstein, who was also a teacher. They lived a modest life together, with their daughter, who bore the beautiful, biblical name of Shulamith. Shulamith was an extraordinarily intelligent child. Tragically she and her family all met a martyr's death.

My youngest sister, Bashe-Gitl, was five years old when I left home. She also married a lad from Grodno, a bookkeeper by trade. Their marriage took place at the very beginning of Hitler's assault on our Jewish people. Most unfortunately, Basha Gitel and her husband lost their lives in the Holocaust.

The girls of the town gave him no rest, so he was constantly involved with them. He would say to my father: "Let Chaya Rochel do the studying . . . she will benefit from it more than I will." Shloime Nachum grew up with his companions to become a progressive Poale-Zionist (Labor Zionist). He learned to operate a printing press - and later became a typesetter.

He was still a young lad when he left home. He settled in Grodno, secured employment there, and also found his prospective bride, whom he later married. In a matter of a few years, amidst great joy, they became the parents of two handsome children - a son and a daughter. When the Second World War broke out, his daughter was nine, and the son was fifteen. Hitler - of infamous and hateful memory - destroyed the city of Grodno and annihilated all the Jews. My brother, his wife and his two dear, beautiful children met their untimely end in Hitler's crematoria.

I was the second child in the family . . . a brat of a girl, who loved to sing and dance. Nevertheless, I was a good student. At fifteen I graduated from a private school, where I studied the Polish, German, French and Hebrew languages as well as required Russian language. When I graduated, I received a citation for my excellence as a student. My prize was a beautifully illustrated edition of the book, "Robinson Crusoe" in Russian.

From my earliest childhood I read and committed to memory the most popular works of the Russian poets. And with what zeal I recited "Borodino" by Lermantov. I studied Pushkin, and his profound, thought-provoking lines would clear the pathway to my Yiddish soul. With tremendous feeling and pathos, I would also sing Nadson's love songs.

Later I developed a more mature approach and came to read the "Brothers Karamazov" and "The Idiot" by Dostoievsky. I became aware of the fact that there were Yiddish writers for the first time in the home of the Liss'es where I would visit my girl-friend. This occurred when I noticed some huge tomes with the words "Der Yud" (The Jew), imprinted on their spines.

Her father, Abraham Liss, it appeared, was an enlightened Jew, who already at the beginning of the 1900's subscribed to the monthly periodical, "Der Yud". At the close of each year he would have the twelve issues bound into a heavy leather-covered volume, with the titles and

I also recall how our father would saw up huge logs, and then split them down to stove size, much in the manner of an experienced woodsman (woodcutter). These he would stack in huge piles, in preparation for the winter.

My father would rise very early in the morning and chant his morning prayers, as was the custom of religious Jews in those days. He would then put flames to wood prepared for the purpose, under a huge copper kettle, which was bolted to the wall and filled with water. This kettle had a brass faucet from which we drew the boiling liquid all day - for ourselves, as well as for guests who came in for tea.

My father would wait for us children on our arrival home from school. He would see to it that all hands were washed; that we recite the prayer that preceded the meal; that we behaved properly at the table. He would not permit us to speak while our mouths were filled with food. In other words, he taught us etiquette from the "Shulchan Arukh"*. If all of this was adhered to, I do not recall... but it certainly did no harm.

* * *

My home town of Suwalki was close to the German border (formerly East Prussia). For that reason our town was guarded by great numbers of soldiers. Many people would come to our home to eat. These were chiefly construction workers, engaged in erecting huge barracks for the Russian military.

My mother was very capable in business matters. She was the one who directed the household and was the provider of our livelihood. She went to the market to purchase all the necessary produce: the fowl, the fish, potatoes, all the greens - and whatever else was needed for our inn. She would cook, bake, serve the customers - and even attend to the bookkeeping herself. All the accounts were kept in her head, and she remembered what everyone owed. Many of the customers ate on credit, and often there were those who left town without paying their bills.

We were five children: four sisters and my one and only brother. He was very shy and very handsome; but when it came to learning, he was not very industrious.

My pious father, certainly must have desired that his first-born son become a leading rabbi amongst Jews. However, this was not to be, and this was a great disappointment to my father.

**The collection of laws and prescriptions governing the life of an Orthodox Jew.*

Chapter I

My Roots

The happy period of my life was definitely that of my childhood in the town of Suwalki, Poland, where I was born two weeks before "Shevuoth" in 1899.

For my mother and father, my advent was a great occasion of joy. This story of my birth I had heard told and retold over and over again to friends and neighbors. In those days, it was the custom in all the small towns, for fathers and mothers to delight in boasting of the wisdom and exploits of their children during the early summer holiday while celebrating the first harvest and the granting of the Torah.

The sun had risen in its proper time, when the clock struck 6:20 in the morning. The rooster, of course, must have crowed at just the right moment and awakened the neighbors on our street. And I, the newly born, most certainly awakened my two year old brother with my first cries . . . for he resented my arrival, as well as the interference with his sleep.

My parents were Mordecai Meyer and Chana Klejman. My father, who was my mother's senior by about 25 years, was a kindly, pious respected man, well-versed in the Torah. He utilized his knowledge and his learning, as modern vernacular would have it, in "volunteer work." That is . . . between the late afternoon and evening prayers he would spend his time lecturing to Jews about the source of the laws of the Talmud (the Gemorrah) . . . and would interpret for them the moral codes, as set forth therein. He was a great narrator and an extraordinary interpreter of the Bible, with all its nuances.

My father was a man who was steeped in the laws of the Torah, devoting his whole life to learning. He would also devote whole afternoons to teaching Jews the lore of Rabbi Jacob's Commentaries and their sources. Saturday evenings he would hold forth with the Jews of our community in the large synagogue, opposite our home. His beautiful Sabbath nigunim (melodies) could be heard, of a summer evening, at great distances. We small children would accompany him in chorus.

The holiness of the Sabbath and the holidays that permeated our family life left its imprint on me, as well as on the other children . . . from which, to this very day, I draw my personal strength.

My Life Story

AN ACKNOWLEDGEMENT . . .

to my devoted family and close friends - for those who demonstrated such great love and sympathy in those many moments of doubt and mixed feelings regarding the writing and publication of the story of my life.

It is no light matter for me to relate all of my youth, dimmed through the passage of the years.

Vivid, however, is my sublime happiness in the memories of my married years to my beloved Hershl . . . the boundless joy and pride in my three sons, my two daughters-in-law and in the good fortune of my beloved grandchildren . . . "My Song of Songs. . ." It is they who wish to immortalize their "Bubbeh . . . and it is for them that she has undertaken to write of her life . . . at this late age.

To my grandchildren their "Bubbeh" never grows old . . . and I will not haggle with them on this score. A large measure of gratitude is due them for this.

My utmost thanks are reserved for Yudel Cohen . . . the patient, diligent and devoted translator of this work, for his efforts to faithfully transmit my moments of despair and the joyousness of my feelings in the course of delineating my thoughts and the story of my life.

And to the dear Jeanette for her capable editing, and the unusual responsibility she assumed in the process of having the book printed and completing the book to the utmost gratification of myself and my family.

The "Bubbeh"
Chaye Rochel Klejman Andres

It is the tale of a young girl, thrown from the life of the "shtetl" into a large American city. In this book Chaya Rochel Andres tells the tale of Jews who band together through their love of Yiddish . . . so as not to be completely submerged by the process of integration and assimilation in their newly adopted land, with its strange speech and customs . . . and who, like the author, retained dreams in their eyes.

This is a tale of family life and love . . . of Chaya Rochel, who strives so mightily not to forsake her beloved Yiddish, where only other languages are spoken . . . and where she maintains her love and knowledge of the beloved Yiddish classicists, her idols . . .

Two factors dominate the book . . . her eternal devotion to her late husband, Hershl and her beloved family in America - and the underlying poignancy . . . punishing and pervasive . . . that she alone remains alive, of all the Klejman family, who were so brutally annihilated at the hands of the Hitler hordes. She alone remained alive by the sheer accident of running away from her home and her shtetl to avoid an unwanted marriage. Chaya Rochel, the sole survivor, is haunted by memories . . . and pours it all out in poetry and prose. The Holocaust, with its horror, stands out in its stark reality to her sensitive and kindly soul.

Nevertheless, she follows with pride, the maturing of her own family in America, against the back-drop of her beloved late husband, Hershl. She plunges into the communal life of her adopted country with zeal. We will not attempt to quote passages. We will leave it to the reader to savour of her manifold talents. To her children and grandchildren we can say that this wonderful grandmother is bequeathing, in life, a precious legacy, to be treasured forever . . . a precious dream of continuity of the Jewish people through you, her beloved children and grandchildren.

-Yudel Cohen

PREFACE

In writing this preface, we are actually treading familiar paths, and cannot help being less than objective. While assisting Chaya Rochel Andres in the translation and publication of her last book "FOR WHOM DO I SING MY SONGS", we were drawn into the intimate orbit of her dreams and aspirations.

Through the medium of her poems, through subsequent correspondence and long distance telephone calls, the family of this housewife, mother and grandmother became our family . . . her numerous friends - our friends. The housewife-turned-poet, now reluctantly and modestly, upon the urging of her beloved family, reveals her life story. This is done with the same sensitivity that permeates all her writing. The sensitivity and response toward humanity which only a genuine, fine-grained poetical nature is capable of . . . which first attracted my wife, Jeanette, and myself to her through an accidental correspondence.

In reading her life story, the only criticism we have to make is, that there is a feeling engendered that much more is left unsaid . . . that there is far more for the telling to make it complete. However, it is most assuredly worth relating.

Particularly in these days of expanding ethnicity, such a story - and the many like it - are a valuable contribution. In the efforts of the youth to look for and find their roots . . . and in our case, particularly the Jewish youth, who wish to seek their own identity, this book is a remarkable bridge between the generations . . . not only for her beloved children and grandchildren, for which it is intended . . . but generally, for all who are vitally concerned with the continuity and survival of the Jewish people.

This autobiography is singular in another aspect. We are accustomed to biographies and tales of the Jewish immigrant that exude the odor of the sweatshop or other toil, grueling and strangulating in the transplanted ghettoes from the "shtetlekh" (small towns) of Europe to the slums of our own large cities.

In this life story we become acquainted with the immigrant Jew who escaped the tribulations of the slums of the new world, who settled down in more sparsely peopled communities and grew and thrived with them. From the familiar humble beginnings of "mama-papa shops", peddling and the like . . . with their own brand of punishing toil, though without the hunger and uncertainty of the "job" - they worked themselves up to a somewhat better life.

CONTENTS

The Numbers on Your Arm 67
Apprehension on the Telephone 69
Never to Forget 71
At Dawn 72
A Tree Was Planted 73
The Challenge 74
A Bright Early Morn 75
A Flash of Thought 76
Springtime 77
Say Not You Are Old 78
An Early Spring Morning 79
A Special Morning 81
The Third Season 82
Years 83

Pictures from Our Family Album 85

CONTENTS

Preface by Yudel Cohen 7
An Acknowledgement 9

My Life Story

Chapter I - My Roots 13
Chapter II - I Grow Up in Suwalki 17
Chapter III - My Entrance Into a New Life in Dallas, Texas 22
Chapter IV - I Become a Wife and Mother 27
Chapter V - My Love for Yiddish 29
Chapter VI - The War Years and After 36
Chapter VII - My First Literary Efforts 41
Chapter VIII - Periods in My Life 46
Chapter IX - In Retrospect 51

Poems

Years Have Sped By 55
Songs Unsung 57
My Yearning 58
To You My Songs I Dedicate 59
In Eternal Memory 60
My Mother's Tear 61
Passover - Season of Freedom 63
Horror of the Twentieth Century 65

Dedicated to

Hershl (Harry)

My Beloved Life's-Companion

©1981, Chaya Rochel Andres, Dallas, Texas 75225
Published by: Chaya Rochel Andres
6439 Deloache
Dallas, Texas 75225

Edited by Jeanette Cohen

Printed for the publisher by Faculty Press, Inc., Brooklyn, N.Y.

Chaya Rochel Andres

YEARS HAVE SPED BY

My Life Story

Preface and Translation from the Yiddish
by Yudel Cohen

חיה רחל קליימאן (אנדרעס) אין 1919

Chaya Rochel Kleiman (Andres) in 1919